



ΠΑΝΤΕΙΟΝ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ
PANTEION UNIVERSITY OF SOCIAL AND POLITICAL SCIENCES

**Πρόγραμμα Μεταπτυχιακών Σπουδών
«Πολιτική Επιστήμη και Ιστορία»**

Κατεύθυνση: Πολιτική Επιστήμη
Υποκατεύθυνση: Πολιτική Φιλοσοφία και Κοινωνική Θεωρία

ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

«Προσεγγίσεις της μαρξιστικής κριτικής του δικαίου»

Τριμελής επιτροπή:
Ν. Θεοτοκάς (επιβλέπων)
Γ. Φουρτούνης
Γ. Φαράκλας

ΑΡΓΥΡΩ ΖΙΩΖΙΑ
AM 1114M011

Περιεχόμενα

1. Εισαγωγή	σ. 6
1.1. το αντικείμενο της εργασίας	σ. 6
1.2. η ερευνητική στρατηγική	σ. 7
1.3. η ανάγκη και ο στόχος	σ. 11
2. Μαρξ και Ένγκελς για το δίκαιο	σ. 14
2.1. γιατί δεν υπάρχει μαρξική θεωρία του δικαίου;	σ. 14
2.2. η μαρξική μέθοδος	σ. 17
2.3. οι βασικές αναφορές	σ. 24
2.4. δευτερεύουσες – συμπληρωματικές αναφορές	σ. 28
α. για τη σχέση βάσης – εποικοδομήματος	σ. 28
β. για τη σχέση δικαίου – κράτους	σ. 36
2.5. ο μαρξισμός ως κριτική του υπάρχοντος	σ. 39
4. Η σοβιετική συζήτηση	σ. 44
4.1. η ορμή της πρώτης επαναστατικής περιόδου	σ. 44
4.2. η συμβολή των Ε. Πασουκάνις και Π. Ι. Στούτσκα	σ. 45
α. Ε. Πασουκάνις	σ. 45
β. Π. Ι. Στούτσκα	σ. 53
γ. η συζήτηση μεταξύ τους	σ. 55
4.3. η παρακμή της νομικής συζήτησης	σ. 59

3. Η διαδρομή της νομικής αντίληψης	σ. 61
3.1. αρχαιότητα και δουλοκτητικός τρόπος παραγωγής	σ. 62
α. αρχαία Ελλάδα	σ. 62
β. αρχαία Ρώμη	σ. 65
3.2. Μεσαίωνα, Αναγέννηση και φεουδαρχικός τρόπος παραγωγής	σ. 67
α. Θωμάς Ακινάτης	σ. 68
β. Μακιαβέλι	σ. 70
3.3. σύγχρονος κόσμος και καπιταλιστικός τρόπος παραγωγής	σ. 72
α. Γκρότιους	σ. 73
β. Χομπς	σ. 75
γ. Λοκ	σ. 78
δ. Ρουσσώ	σ. 80
ε. Καντ	σ. 83
στ. Χέγκελ	σ. 85
 5. Επίλογος	 σ. 88
 Βιβλιογραφία	 σ. 91

1. Εισαγωγή

1.1. Το αντικείμενο της εργασίας

Το αντικείμενο της παρούσας εργασίας είναι η μελέτη της μαρξιστικής κριτικής του δικαίου και η διερεύνηση της δυνατότητας ανακατασκευής μιας συνολικής θεωρίας του δικαίου από μαρξιστική οπτική. Ένα τέτοιο εγχείρημα παρουσιάζει δυσκολίες στη μελέτη του διότι ο Μαρξ ποτέ δε διατύπωσε μια «δική του» θεωρία του δικαίου και του κράτους στη θέση της αστικής θεωρίας. Σε μια προσπάθεια να φωτιστούν οι διάφορες πλευρές του αντικειμένου και να ανασκευαστεί μια, κατά το δυνατόν, γενική μαρξιστική οπτική του, χρειάζεται να αξιοποιηθούν διαφορετικά εργαλεία και να μελετηθούν διαφορετικές θεματικές ενότητες που θα επιτρέψουν στον ερευνητή να αποκτήσει μια πιο συνολική και ολοκληρωμένη αντίληψη.

Η εργασία αποτελεί ένα μόνο τμήμα μιας ευρύτερης έρευνας που πρέπει να γίνει, ώστε να απαντηθούν ολοκληρωμένα τα ερωτήματα που τίθενται και η οποία θα εκτείνεται σε όλο το πλέγμα του επιστημονικού πεδίου «κράτος και δίκαιο». Κεντρική θέση της εργασίας αποτελεί η διαπίστωση ότι το κράτος και το δίκαιο αποτελούν έννοιες στενότερα συνδεδεμένες και θα πρέπει να μελετώνται από κοινού. Το δίκαιο ως φαινόμενο παρουσιάζει μια σειρά από ιδιαίτερα χαρακτηριστικά, τα οποία όμως για να κατανοηθούν πλήρως πρέπει να «διαβαστούν» μαζί με το κράτος, την ταξική του ουσία και τη συγκρότησή του πάνω στη βάση του κυρίαρχου τρόπου παραγωγής, ώστε να τον αναπαράγει και να τον διασφαλίζει. «Το δίκαιο είναι μηδέν χωρίς μηχανισμό, ικανό να εξαναγκάζει την τήρηση των κανόνων του δικαίου»¹ και αντίστροφα το δίκαιο είναι αναγκαίο για το σύγχρονο κράτος, με την πολυπλοκότητα που το χαρακτηρίζει, αφού οργανώνει και νομιμοποιεί τη λειτουργία του.

1 Λένιν, Β. Ι., *Κράτος και Επανάσταση*, Θεμέλιο, Αθήνα, 1976, σ. 180.

Κεντρικό ερώτημα στην προσπάθεια ανασύνθεσης μιας «γενικής θεωρίας του δικαίου» (σύμφωνα με τη σοβιετική ορολογία), είναι το κατά πόσο και μέχρι ποιου σημείου μπορεί να ανασκευασθεί μια τέτοια θεωρία. Όπως δεν υπάρχει διατυπωμένη μαρξική θεωρία για το δίκαιο, έτσι δεν υπάρχει μαρξική απολογητική θεωρία του κράτους ή μαρξική πολιτική οικονομία. Στο μαρξικό έργο συναντάμε κριτική στο δίκαιο, το κράτος και την πολιτική οικονομία του κεφαλαίου, φαινόμενο το οποίο εύκολα εξηγείται έχοντας κατά νου τον βασική κατεύθυνση του μαρξισμού που αναφέρεται στην απονέκρωση του κράτους και όχι στη βελτίωσή του και την αντικατάστασή από ένα άλλο, πιο «δίκαιο».

Τα ερωτήματα, λοιπόν, που θα διερευνηθούν σχετίζονται με προβληματικές που προκύπτουν από τα παραπάνω. Μπορεί να υπάρξει μια μαρξιστική γενική θεωρία του δικαίου; Μπορεί η χρήση των μαρξικών επιστημονικών κατηγοριών να περιγράψει το δίκαιο που αντιστοιχεί στη μεταβατική φάση του σοσιαλισμού αλλά και τη διαδικασία απονέκρωσής του; Μπορεί, με άλλα λόγια, να γίνει λόγος για σοσιαλιστικό ή προλεταριακό δίκαιο και να προσδιοριστεί ένα «απαραίτητο» περιεχόμενο του;

1.2. Η ερευνητική στρατηγική

Όπως εξηγήθηκε και παραπάνω, η μελέτη της μαρξιστικής οπτικής για το δίκαιο χαρακτηρίζεται από μεγάλη πολυπλοκότητα. Οι αναφορές στα έργα των Μαρξ και Ένγκελς² είναι διάσπαρτες και κάθε μία από αυτές προσδίδει διαφορετικά στοιχεία. Επιπλέον, η φύση του μαρξισμού, που ταυτόχρονα συνιστά επιστημονική θεωρία, μέθοδο ανάλυσης και ιδεολογία, επιβάλλει πως η προσπάθεια κατανόησης των σχετικών αναφορών και άρα του ερευνώμενου αντικειμένου πρέπει να γίνεται σε συνάρτηση με την «ουσία» του, με άλλα λόγια τις βασικές αρχές του. Ως ένα ενιαίο σύστημα εξήγησης της πραγματικότητας, είναι απαραίτητο ο ερευνητής να εξετάσει την πληθώρα των σχετικών αναφορών στα κλασικά κείμενα, παράλληλα με τη γενική

2. Επισημαίνεται πως θα εξεταστούν τα χωρία και των δύο θεωρητικών διότι, παρόλο που ενίοτε εντοπίζονται διαφορές ανάμεσα σε διατυπώσεις των δύο, σε γενικές γραμμές η αντίληψή τους ταυτίζεται σε ό,τι αφορά το δίκαιο.

κατεύθυνση του μαρξισμού.

Επομένως, σε πρώτο επίπεδο, είναι αναγκαίο να εντοπιστούν τα βασικότερα από τα -πολυπληθή- διάσπαρτα κομμάτια στα έργα των Μαρξ και Ένγκελς που αφορούν το δίκαιο (*Μανιφέστο του Κομμουνιστικού Κόμματος, Κριτική του Προγράμματος της Γκότα, Κριτική της Πολιτικής Οικονομίας, Κεφάλαιο, Γερμανική Ιδεολογία* κ.α.). Αφού γίνει αυτό, θα πρέπει να μελετηθούν συστηματοποιημένα, ως μέρη μιας ενότητας του συνολικού έργου των Μαρξ και Ένγκελς –όχι ως αποσπασματικές φράσεις και σκέψεις και πάντα σε συνάρτηση με τη συνολική τους σκέψη. Τα αποσπάσματα αφορούν κυρίως τρεις θεματικές κατηγορίες: τη σχέση της βάσης με το εποικοδόμημα, τη σχέση του δικαίου με το κράτος και την κριτική των Μαρξ και Ένγκελς στην αστική νομική θεωρία και το αστικό (bourgeois) δίκαιο. Τίθενται με αυτόν τον τρόπο οι συντεταγμένες του δικαίου, του «νομικού εποικοδομήματος», όπως συχνότερα και με μεγαλύτερη ακρίβεια αποκαλείται, και έτσι γίνεται το πρώτο βήμα στην πορεία προς την αποσαφήνιση της έννοιάς του.

Η μαρξική κριτική στην αστική νομική θεωρία βοηθά να αποκαλυφθούν οι βασικές αρχές του φαινομένου του δικαίου αλλά παράλληλα και του μαρξισμού. «Κάθε κατηγορία, και κάθε στιγμή, παρατηρείται στο σημείο της ανάπτυξης στο οποίο έφτασε στην πλήρη ωριμότητά της, και συνεπώς στο φως του σήμερα»³. Με αυτόν τον τρόπο και παρατηρώντας το φαινόμενο στην πιο ολοκληρωμένη, την πιο πολύπλοκη και την υπαρκτή, κατά τον χρόνο της μελέτης, στιγμή του, μπορεί κανείς να γνωρίσει βαθύτερα το ίδιο αλλά και τις προηγούμενες μορφές του. Παράλληλα, μπορεί να το συλλάβει πλήρως, μέσα στη γενική κίνησή του, μέσα από την αντίθεσή του με το παρελθόν του.⁴ Γίνεται αντιληπτό, συνεπώς, το σύγχρονο δίκαιο και τα κενά που έχει στον επιστημολογικό του πυρήνα.

Μελετώντας, παράλληλα, την κριτική των Μαρξ και Ένγκελς, η οποία κατευθύνεται στον πυρήνα της αστικής θεωρίας (ισότητα, ελευθερία, δικαιώματα, κ.ο.κ.) γίνεται ακόμα πιο σαφής η γενική αντίληψή τους για το δίκαιο. Η σύγχρονη νομική σκέψη και οι διάφορες πλευρές της (του νομικού θετικισμού, της γενικής βούλησης, του

3 Μανιτάκης, Α., *Μαρξισμός και Δίκαιο*, περ. Ο Πολίτης, τ. 17, 1984, σ. 83 επ.

4 βλ. ο.π.:78 επ.

νομικού πλουραλισμού, κ.α.) και γενικότερα η αστική θεωρία του δικαίου και του κράτους παρουσιάζουν το δίκαιο ως εξωιστορικό, αιώνιο κι αυθύπαρκτο φαινόμενο που υπάρχει από όταν δημιουργήθηκε η κοινωνία και θα υπάρχει όσο υπάρχει και αυτή, αλλά και αντίστροφα είναι προϋπόθεση για να υπάρξει αυτή (αφού διασφαλίζει την αρμονική συμβίωση και αποτρέπει την καταστροφή). Με αυτόν τον γενικό κανόνα να ισχύει, έχουν εμφανιστεί διάφορες παραλλαγές από το πέρασμα στη νεωτερική κοινωνία μέχρι σήμερα. Η μελέτη των κύριων χαρακτηριστικών της αστικής θεωρίας του δικαίου και των διαφόρων ρευμάτων της νομικής σκέψης αλλά κυρίως της κριτικής που ασκήθηκε από τον Μαρξ και τον Ένγκελς είναι ιδιαίτερα χρήσιμη για την κατανόηση της μαρξιστικής σκέψης και ειδικά για την άποψή τους για το δίκαιο ως κατηγορία ιστορικά προσδιορισμένη.

Μεγάλη χρησιμότητα, έχει επίσης η αξιοποίηση της συζήτησης του νομικού κόσμου την «κρίσιμη στιγμή», όταν δηλαδή με την προλεταριακή επανάσταση τέθηκε το ζήτημα της επιβολής των μετεπαναστατικών νόμων και διαταγμάτων, και ύστερα. Ανεξάρτητα από το αν οι χώρες του «υπαρκτού σοσιαλισμού» κρίνεται ότι ανταποκρίνονται στις περιγραφές των Μαρξ και Ένγκελς, είναι αδιαμφισβήτητη η σύνδεσή τους με τον μαρξισμό και η περίπτωση της ΕΣΣΔ η πρώτη προσπάθεια εφαρμογής του στην πράξη. Δεδομένου ότι η δομή αλλά και η φιλοσοφία των διαφόρων περιόδων της σοβιετικής ιστορίας ποικίλει, όντας, σε περιπτώσεις, εξαιρετικά αντιφατική (πράγμα που ισχύει σε πολύ μεγάλο βαθμό για την αντιμετώπιση ειδικά του δικαίου, π.χ. από την Οκτωβριανή Επανάσταση μέχρι το 1930)⁵, θα αξιοποιηθεί η πρώτη μετεπαναστατική περίοδος της μεγάλης άνθισης της νομικής συζήτησης. Αυτή η περίοδος 1917-1930 αντανakλά σε μεγάλο βαθμό τη σκέψη των Μαρξ και Ένγκελς σχετικά με το δίκαιο και η αντίστοιχη συζήτηση των περισσότερων σοβιετικών νομικών επιχειρεί με πολύπλευρο τρόπο να εξειδικεύσει και να εμβαθύνει πάνω σε αυτήν και να αντιμετωπίσει τα μεγάλα προβλήματα που ανακύπτουν από την εφαρμογή στην πράξη.

Η διαμάχη των δύο σημαντικότερων σοβιετικών νομικών, Ε. Πασουκάνις και Π. Ι. Στούτσκα, που έλαβε χώρα στη διάρκεια της δεκαετίας του 1920, αλλά και η

⁵ Σχετικά με την απονέκρωση του δικαίου βλ. Quigley, J., *Soviet Legal Innovation and the Law of the Western World*, Cambridge University Press, 2007, σ. 53-57.

παρακμή της συζήτησης στις αρχές της δεκαετίας του 1930, είναι ενδεικτική. Η σκέψη τους δίνει μια σειρά από συμπεράσματα για το δίκαιο και το πρόβλημα της θεμελίωσής του, τη σχέση του με το κράτος, την λειτουργία του στη μεταβατική φάση του σοσιαλισμού και τη διαδικασία εξάλειψής του σε μια κοινωνική οργάνωση που δε θα είναι πια αναγκαίο. Προσφέρεται, επιπλέον, για την εξαγωγή συμπερασμάτων σχετικά με τα διαφορετικά ρεύματα του μαρξισμού που παρουσιάστηκαν και τα οποία, λιγότερο ή περισσότερο συνειδητά, εκπροσωπούσε ο καθένας.

Αρκετά αποκαλυπτική, τέλος, είναι η διερεύνηση της ιστορικής πορείας που ακολουθεί το δίκαιο από την εμφάνισή του (μαζί με την εμφάνιση του κράτους) και μαζί του της κυρίαρχης νομικής αντίληψης στο πέρασμα των χρόνων και οι όροι υπό τους οποίους διαμορφώνεται. Σύμφωνα με τον μαρξισμό, οι μεταστροφές του εποικοδομήματος και ειδικά του δικαίου μπορούν να εξηγηθούν με την μέθοδο του ιστορικού υλισμού. Στις καμπές της αλλαγής της βάσης της κοινωνίας, των οικονομικών της σχέσεων, όταν δηλαδή οι παραγωγικές δυνάμεις που αναπτύχθηκαν στο πλαίσιο των δοσμένων σχέσεων παραγωγής έρχονται σε αντίφαση με όλο το σύστημα αυτών των σχέσεων, συντρίβεται το παλιό σύστημα πολιτικών και νομικών θεσμών, αποκαθλώνεται η παλιά εξουσία και η αντίστοιχη κυρίαρχη ιδεολογία και αναπτύσσεται η νέα ιδεολογική και πολιτικό-νομική μορφή. Σε κάθε νέα πραγματικότητα αντιστοιχούν και κάποιες κρίσιμες διαφοροποιήσεις στη μορφή και το περιεχόμενο του νομικού εποικοδομήματος. Αυτές οι διαφοροποιήσεις είναι δηλωτικές για την «ουσία» του δικαίου και μας προσδίδουν πληροφορίες για τη λειτουργία που έχει σε κάθε κοινωνικό σχηματισμό. Αντίστοιχα, μεγάλη αξία έχει και η παρατήρηση του τρόπου με τον οποίον αξιοποιείται το νέο δίκαιο για την αναπαραγωγή και εξασφάλιση της οργάνωσης των νέων σχέσεων παραγωγής αλλά και ο διαπλαστικός χαρακτήρας που έχει ως κυρίαρχη ιδεολογία τη δεδομένη στιγμή.

Μέσα από αυτούς τους δρόμους θα γίνει προσπάθεια να προσεγγιστεί η μαρξιστική κριτική του δικαίου, που συμπεριλαμβάνει τη μελέτη και αποκάλυψη της λειτουργίας του νομικού συστήματος, της ιστορίας και της εξέλιξης του δικαίου. Πρόκειται βέβαια για μελέτη η οποία δεν εξαντλείται σε μια, ή και παραπάνω, εργασίες, είναι

αναγκαίο να έχει διάρκεια, να γίνεται με επιστημονικό τρόπο και προσήλωση, αξιοποιώντας την μεγάλη σχετική ιστορική εμπειρία.

1.3. Η ανάγκη και ο στόχος

Τίθενται εύλογα τα ερωτήματα: Σε τι χρησιμεύει μια τέτοια μελέτη στη σύγχρονη κοινωνική και πολιτική θεωρία; Υπάρχει κάτι που μπορεί να προσφέρει στην επιστημονική συζήτηση αλλά και στη γενικότερη συζήτηση για την αλλαγή των όρων ζωής του κοινωνικού συνόλου; Μήπως αποτελεί μια «νεκρανάσταση» ενός επιστημονικά νεκρού θέματος, για το οποίο άλλωστε η συζήτηση έχει ανοίξει ελάχιστα, ειδικά στην Ευρώπη;

Καταρχάς, ίδια η εργασία απέχει πολύ από το να διεκδικεί μια εξαντλητική, ή ακόμη περισσότερο, πλήρη ανάλυση, του θέματός της. Αντίθετα, ο στόχος της είναι η συγκέντρωση των καίριων κομματιών της συζήτησης για την μαρξιστική κριτική του δικαίου και των πρωτογενών πηγών της και η όσο το δυνατόν πιο πλήρης και συνολική αξιοποίησή τους ώστε να αναδιατυπωθούν με σύγχρονο τρόπο τα ερωτήματα που τίθενται από τους ίδιους τους θεωρητικούς που εξετάζονται, την ιστορική εμπειρία και την πραγματικότητα της σημερινής εποχής. Πρόκειται για ένα αντικείμενο του οποίου οι προεκτάσεις σε πολιτικό, ιδεολογικό και φιλοσοφικό επίπεδο είναι πολύ μεγάλες, όπως επίσης και οι προεκτάσεις του στη διαμόρφωση της σύγχρονης πραγματικότητας. Η ενασχόληση με το αντικείμενο, ωστόσο, υπήρξε αναντίστοιχη και, εκτός από τα κύματα της δεκαετίας του 1920 στην ΕΣΣΔ και του 1970 στη Δυτική Ευρώπη, αρκετά μεμονωμένη.

Αν πρέπει εισαγωγικά να σταχυολογηθούν οι πλευρές που έχει το αντικείμενο της εργασίας άρα και η χρησιμότητα που προκύπτει από τη μελέτη του, σημειώνονται οι εξής:

Πρώτον, αναδεικνύεται ο πλούτος του μαρξικού έργου, η συμπληρωματικότητα των διαφόρων κειμένων του και η επίδραση του φαινομένου αυτού στην ανάδειξη των

διαφορετικών ρευμάτων του μαρξισμού.

Δεύτερον, προσφέρεται για τη μελέτη της μεθοδολογίας που είναι αναγκαία για τη μελέτη των κοινωνικών επιστημών και ειδικά του δικαίου. Διερευνάται η μέθοδος ανέλιξης από το αφηρημένο στο συγκεκριμένο που χρησιμοποιείται κυρίως στο *Κεφάλαιο* και η δυνατότητα εφαρμογής της στη θεωρητική έρευνα του δικαίου.

Τρίτον, χρησιμοποιώντας την μαρξιστική κριτική στο αστικό δίκαιο, εντοπίζονται τα βασικά προβλήματα του σύγχρονου δικαίου που αφορούν τους κεντρικούς προσδιορισμούς του. Αναδεικνύονται προβλήματα στις βασικές αρχές του, στη συνεκτικότητά του, στον επιστημολογικό του πυρήνα.

Τέταρτον, αναδεικνύεται το πρόβλημα σχετικά με τη δυνατότητα (ή μη) συγκρότησης μιας γενικής θεωρίας του δικαίου, ή καλύτερα ανασύνθεσή της, στο πλαίσιο του μαρξικού έργου. Ακόμα περισσότερο διερευνάται η δυνατότητα συγκρότησης «προλεταριακού δικαίου», το τι σημαίνει αυτό, τι χρησιμότητα έχει και ποιος είναι ο χαρακτήρας του δικαίου στη σοσιαλιστική κοινωνία, πάντα σε συνάρτηση με την ιστορική εμπειρία.

Πέμπτον, όπως σε κάθε περίπτωση μελέτης του κοινωνικού και του πολιτικού, ρητά ή μη, μελετάται παράλληλα η δυνατότητα συλλογικής υιοθέτησης μιας διαφορετικής, καλύτερης προοπτικής για το μέλλον της πορείας του ανθρώπου.

Η μελέτη του νομικού φαινομένου, εννοούμενη με μαρξιστικούς όρους, σημαίνει μελέτη της ιστορικής διαδικασίας στην οποία αναπτύχθηκε αυτό, μελέτη των κανόνων που ισχύουν σήμερα και της επίδρασης στην κοινωνική πραγματικότητα, της σχέσης του με την οικονομία, καθώς και τα άλλα στοιχεία του εποικοδομήματος, της αντεπίδρασής του στα παραπάνω, κ.ο.κ. Αυτό σημαίνει πως μια τέτοια μελέτη έχει αναγκαστικά στραμμένα τα μάτια της στο μέλλον, τόσο στο προχώρημα της θεωρίας, των συμπερασμάτων και των εργαλείων της, όσο και στη χρήση τους για τη θεμελίωση μιας νέας κοινωνικής δομής, της απόδειξης της δυνατότητας να υπάρξει και της προετοιμασίας της στο μέτρο του δυνατού. Το έργο αυτό δεν ξεφεύγει από

καμία προσπάθεια τέτοιας μελέτης στο πλαίσιο της επιστήμης μας, όσο μικρή ή μεγάλη και αν φαίνεται, αντιθέτως αποτελεί το μόνιμο καθήκον που αναγκαστικά τις συνοδεύει.

2. Μαρξ και Ένγκελς για το δίκαιο

2.1. Γιατί δεν υπάρχει μαρξική θεωρία του δικαίου;

Το πολυσυζητημένο θέμα της απουσίας μιας ειδικής προσέγγισης του δικαιοκού φαινομένου από τους Μαρξ και Ένγκελς και η αντίστοιχη απάντηση που δίνεται οδηγεί σε διαφορετικούς δρόμους σε σχέση με το αν είναι δυνατή η συγκρότηση μιας γενικής θεωρίας για το δίκαιο. Αν κάποιος ισχυριστεί ότι ο Μαρξ και ο Ένγκελς δεν πρόλαβαν, αμέλησαν ή υποτίμησαν τη σημασία του δικαίου και γι' αυτό δεν ασχολήθηκαν με ειδικό τρόπο, είναι λογικό επόμενο το να ισχυριστεί ότι η σύγχρονη θεωρία έχει χρέος να πληρώσει αυτό το κενό.

Πρώτα απ' όλα, είναι γνωστό πως ο Μαρξ είχε νομική κατάρτιση αλλά και επαφή με σημαντικούς καθηγητές νομικούς της εποχής του. Σπούδασε νομικά στο πανεπιστήμιο της Βόννης και κατά τη διάρκεια της φοίτησής του ήρθε σε επαφή με την εγελιανή φιλοσοφία του δικαίου μέσω του καθηγητή Edward Gans αλλά και με την «ιστορική σχολή του δικαίου», μέσω του ιδρυτή και βασικού εκπροσώπου της, Savigny. Ο Μαρξ στην νεανική πορεία του άσκησε κριτική και στις δύο σχολές με μεγάλο πάθος, με χαρακτηριστικά παραδείγματα τη δημοσίευση το 1842 στην *Εφημερίδα του Ρήνου* με το κείμενο «Το Φιλοσοφικό Μανιφέστο της Ιστορικής Σχολής Δικαίου» και το 1844 στα *Γερμανογαλλικά Χρονικά* την «Κριτική της Εγελιανής φιλοσοφίας του κράτους και του δικαίου».⁶

6 βλ. Πρόλογο της *Κριτικής της Πολιτικής Οικονομίας*.

Σε πληθώρα έργων τους ο ίδιος και ο Ένγκελς έχουν ασχοληθεί με τον στενό δεσμό του κράτους με το δίκαιο και τη σχέση τους με την ατομική ιδιοκτησία⁷, με το τι πραγματικά σημαίνει τυπική ισότητα και δικαιώματα⁸, με την αντεπίδραση του εποικοδομήματος στη βάση⁹, κ.α. Πολύ περισσότερο, είναι σαφής η ιεράρχηση του νομικού φαινομένου από τη συνολική σκέψη τους και τη μεθοδολογία του ιστορικού υλισμού. Σύμφωνα με αυτόν σε κάθε δοσμένη βάση της κοινωνίας (κυρίαρχος τρόπος παραγωγής – ενότητα παραγωγικών δυνάμεων και σχέσεων παραγωγής) αντιστοιχεί και ορθώνεται πάνω σε αυτήν ένα συγκεκριμένο νομικοπολιτικό εποικοδόμημα (κρατικοί και νομικοί θεσμοί, μορφές κοινωνική συνείδησης). Αυτό, εκτός των άλλων σημαίνει ότι το νομικοπολιτικό εποικοδόμημα αναπαράγει και εμβαθύνει τον υπάρχοντα τρόπο παραγωγής, πράγμα το οποίο προσδίδει βαρύνουσα σημασία στο δίκαιο, την ιδεολογική του λειτουργία κ.ο.κ.

Σύμφωνα με τα παραπάνω, δε φαίνεται πειστικό το επιχείρημα ότι η απουσία ειδικής προσέγγισης σχετίζεται με εγκατάλειψη, αδιαφορία ή κάτι παρόμοιο από πλευράς των δύο θεωρητικών αλλά θα πρέπει να αποδοθεί σε λόγους μεθοδολογικούς, που έχουν σχέση με την υλιστική-διαλεκτική θεώρηση του νομικού φαινομένου, και είναι απόρροια της νέας αντίληψης για την κοινωνία και την ιστορία που καθιέρωσαν οι πρωτομάστορες του επιστημονικού σοσιαλισμού¹⁰. Η μαρξική μέθοδος για τη μελέτη των κοινωνικών φαινομένων ορίζει πως δεν είναι δυνατόν να εξηγηθούν αυτά ξεχωριστά και απομονωμένα, αφού αποτελούν μέρη μιας κοινωνικής ολότητας, ιστορικά προσδιορισμένης. Για την υλιστική φιλοσοφία, η κατηγορία της συγκεκριμένης ολότητας είναι θεμελιώδης, αφού αυτή απαντάει πρώτα απ' όλα στο ερώτημα: τι είναι πραγματικότητα; Μόνο μετά και σαν υλιστική απάντηση σ' αυτή την ερώτηση είναι –και μπορεί να είναι– επιστημολογική αρχή και μεθοδολογική ανάγκη.¹¹

Η σημασία της κατηγορίας της ολότητας περιγράφεται χαρακτηριστικά από τον Λούκατς στο έργο του *Ιστορία και Ταξική Συνείδηση*: «Δεν είναι η κυριαρχία των

7 βλ. *Γερμανική Ιδεολογία*.

8 βλ. *Για το Εβραϊκό Ζήτημα*.

9 βλ. επιστολή Ένγκελς στον Μπλοχ.

10 Μανιτάκης, Α., *Ζητήματα ιστοριοδιαλεκτικής θεώρησης της νομικής μορφής* στο «Μελέτες για μια κριτική θεώρηση του δικαίου» (συλλ.), Σάκκουλας, Θεσσαλονίκη, 1985, σ. 15.

11 Κόσικ, Κ., *Η Διαλεκτική του Συγκεκριμένου*, Οδυσσέας, 1975, σ. 40.

οικονομικών αιτιών στην εξήγηση της Ιστορίας που διακρίνει τον μαρξισμό κατά τρόπο αποφασιστικό από την αστική επιστήμη, αλλά η οπτική γωνία της ολότητας. Η κατηγορία της ολότητας, η αποφασιστική κυριαρχία του όλου πάνω στα μέρη, συνιστά την ουσία της μεθόδου που δανείστηκε ο Μαρξ από τον Χέγκελ και μεταμόρφωσε με τρόπο πρωτότυπο»¹². Συνεπώς, για τον Μαρξ η γνώση των διαφόρων μορφών της κοινωνικής πραγματικότητας δεν είναι δυνατή χωρίς τη γνώση της κοινωνικής πραγματικότητας ως ολότητας. Ως ολότητα εδώ δε νοείται ένα άθροισμα ανεξάρτητων και απομονωμένων πραγμάτων ή στοιχείων, ένα σύνολο ανεξάντλητων ιδιοτήτων ή σχέσεων κάποιας απροσδιόριστης ουσίας, αλλά ένα σύνολο αρθρωμένο (άρα όχι χαοτικό) που βρίσκεται σε εξέλιξη, που αναπτύσσεται διαρκώς και διαμορφώνεται ακατάπαυστα. Τα στοιχεία της ολότητας επιτρέπουν τη γνώση της πραγματικότητας, εάν γίνουν αντιληπτά ως μέρη μιας ολότητας διαλεκτικής και συγκεκριμένης και όχι ως στοιχεία αμετάβλητα, αδιαίρετα και μη αναγώγιμα λογικά στο σύνολο.¹³

Αυτή η «απομάκρυνση» από το επιμέρους στοιχείο, ο προσανατολισμός στην ανάλυση του κοινωνικού είναι με στόχο την επιστροφή σ' αυτό με όρους πλέον ολοκληρωμένης γνωστικής ιδιοποίησης, δεν μπορεί παρά να έχει ως σημείο αφετηρίας την κριτική της πολιτικής οικονομίας, «ανάλυση που αρχίζει υποχρεωτικά από αυτήν, η οποία και μας δίνει την ανατομία της ιδιωτικής – αστικής κοινωνίας»¹⁴. Οι νομικές σχέσεις αλλά και οι κρατικές μορφές, επομένως, δεν μπορούν να κατανοηθούν από μόνες τους, ούτε από τη γενική εξέλιξη του ανθρώπινου πνεύματος, αλλά είναι ριζωμένες στις υλικές συνθήκες ζωής, βάση των οποίων είναι η ατομική ιδιοκτησία. Αυτό σημαίνει ότι η μελέτη της νομικής μορφής συνάγεται από (θα έλεγε Ο Πασουκάνις), ή τουλάχιστον προϋποθέτει, την κριτική της πολιτικής οικονομίας. Η παραπάνω διαπίστωση δεν συνεπάγεται πως δεν μπορεί να μελετηθεί η νομική μορφή ως τέτοια, παρά μόνο ότι για να συλληφθεί το σύνολο του χαρακτήρα και της λειτουργίας της θα πρέπει να μελετηθεί ως οργανικό μέρος ενός όλου, στο οποίο υπάρχουν πολύπλοκες επιδράσεις και από το οποίο απορρέουν πολύπλοκες αντεπιδράσεις.

12 Λούκατς, Γκ., *Ιστορία και Ταξική Συνείδηση*, Οδυσσέας, Αθήνα, 2001.

13 Μανιτάκης, Α., *Ζητήματα ιστοριοδιαλεκτικής θεώρησης της νομικής μορφής*, σ. 18.

14 ο.π.:15.

2.2. Η μαρξική μέθοδος

*«Ότι τα πράγματα στην εμφάνισή τους συχνά παρουσιάζονται
ανάποδα είναι γνωστό σε όλες σχεδόν τις επιστήμες,
εκτός από την πολιτική οικονομία.»¹⁵*

Η μέθοδος της έρευνας που ακολουθεί ο Μαρξ για να εξηγήσει τα κοινωνικά, πολιτικά και νομικά φαινόμενα είναι η *υλιστική διαλεκτική*. Οι Μαρξ και Ένγκελς υπέβαλλαν σε διεξοδική υλιστική κριτική τη χεγκελιανή ιδεαλιστική φιλοσοφία, με στόχο την επαναθεμελίωσή της πάνω σε νέες βάσεις, ιστορικοϋλιστικές. Κατά τον Μαρξ, ο Χέγκελ έδωσε για πρώτη φορά μια ολοκληρωμένη εικόνα της διαλεκτικής κίνησης, η οποία βοήθησε στην εξέταση του αντικειμένου «μέσα στην κίνησή του, στις αμοιβαίες σχέσεις και στις διαμεσολαβήσεις, αλλά και στην ανάλογη αντανάκλαση αυτής της κίνησης στο αντίστοιχο σύστημα εννοιών και κατηγοριών.»¹⁶ Αυτό που έμενε ήταν η απαλλαγή της διαλεκτικής μεθόδου από το ιδεαλιστικό, μυστικιστικό της περίβλημα και η τοποθέτησή της σε υλιστική βάση.

«Για τον Χέγκελ το προτσές της νόησης –που με το όνομα ιδέα το μετατρέπει μάλιστα σε αυθυπόστατο υποκείμενο– είναι ο δημιουργός του πραγματικού που αποτελεί μονάχα το εξωτερικό του φανέρωμα. Για μένα αντίστροφα το ιδεατό δεν είναι παρά το υλικό, μεταφερμένο και μετασχηματισμένο στο ανθρώπινο κεφάλι. [...] Στο Χέγκελ η διαλεκτική βρίσκεται με το κεφάλι κάτω. Χρειάζεται να την αναποδογυρίσουμε και να τη στηρίξουμε στα πόδια για ν' αποκαλύψουμε το λογικό πυρήνα μέσα στο μυστικιστικό περίβλημα.»¹⁷

Ο Χέγκελ, λοιπόν, ως ιδεαλιστής, ξεκινά από τη νόηση αποσπασμένη από την ύλη. «Ξεκόβει την νόηση από τη βάση που τη γέννησε, μετατρέπει τη νόηση σε

15 Μαρξ, Κ., Το Κεφάλαιο, τόμος Ι, Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα, 2002, σ. 554.

16 Λαπάγεβα, Β. Ζητήματα δικαίου στο «Κεφάλαιο» του Μαρξ, Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα, 1986, σ. 32.

17 Μαρξ, Κ., Το Κεφάλαιο, σ. 25.

πρωταρχικά αυτοτελή οντότητα η οποία γεννά όλο τον υπόλοιπο κόσμο σαν το έτερο είναι της (ετερότητα).»¹⁸ Η νόηση απολυτοποιείται, μετατρέπεται σε αυτοτελή οντότητα και δημιουργεί από τον εαυτό της όλα τα αντικείμενα. Αντίθετα, για τον Μαρξ, η νόηση αποτελεί μια απεικόνιση της (ανεξάρτητης από τη νόηση) ύλης.¹⁹ «Δεν είναι τίποτα άλλο από τον υλικό κόσμο όπως αντανakλάται από τον ανθρώπινο νου και μεταφράζεται σε μορφές σκέψης».²⁰ Ως υλιστές, συνεπώς, οι Μαρξ και Ένγκελς επεδίωξαν να αποκαλύψουν το αντικειμενικά πραγματικό ον ως ανεξάρτητο της συνείδησης και της εμπειρίας. Για τον μαρξισμό, η γνώση της ολότητας του κοινωνικού γίνεσθαι και η αποκάλυψη του πραγματικού της πυρήνα πέρα από το φαινόμενο περνά από τη μελέτη του κυρίαρχου τρόπου παραγωγής. Με βάση τη γνωστή αρχή του μαρξισμού, πως οι παραγωγικές σχέσεις παίζουν πρωτεύοντα ρόλο σε σχέση με τις άλλες πλευρές του κοινωνικού, δεν μπορεί να εξεταστεί το δίκαιο ως αυτοτελές φαινόμενο, παρά μόνο μέσα από τη σχέση του με αυτές.

Οι οικονομικές έρευνες του Μαρξ έθεσαν τα επιστημονικά θεμέλια της ανάλυσης των φαινομένων αλλά ταυτόχρονα ολοένα και τα εμβάθυναν. Όσο βάθαινε η πολιτικοοικονομική ανάλυση του συνόλου των παραγωγικών σχέσεων ως της πραγματικής βάσης της κοινωνίας, τόσο προχωρούσε η εξήγηση και κατανόηση του νομικού φαινομένου σαν μορφή των υλικών κοινωνικών σχέσεων, σαν ειδική μορφή του κοινωνικού είναι. Όσο προχωρούσε η ανάλυση των παραγωγικών σχέσεων, αποκαλύπτονταν διαρκώς νέες πτυχές του μηχανισμού των πολύμορφων σχέσεων ανάμεσα στην οικονομική βάση και το πολιτικό και νομικό εποικοδόμημα. Η εξήγηση της οικονομικής διάρθρωσης της κοινωνίας και η αντανάκλασή της στις μορφές και τις σχέσεις του εποικοδομήματος, βοηθούσαν στην κατανόηση της διάρθρωσης των εσωτερικών σχέσεων στο ίδιο το εποικοδόμημα, με αποτέλεσμα να αποκαλύπτεται όλο και περισσότερο η ιδιαιτερότητα της ανάπτυξης των πολιτικών και νομικών φαινομένων (η σχετική τους αυτοτέλεια, η αντεπίδρασή τους στη βάση κ.ο.κ.). Αυτή η πορεία προς μια πιο ολοκληρωμένη, εκτεταμένη επιστημονική τεκμηρίωση και

18 Βαζιούλιν, Β. Α., *Το σύστημα της λογικής του Χέγκελ και το σύστημα λογικής στο Κεφάλαιο του Μαρξ*, Επιστημονική σκέψη, τ. 36, 1987, σ. 77.

19 Είναι φανερό η επιρροή της θεωρίας της αντανάκλασης του Δημοκρίτου: Η αντανάκλαση των φαινομένων στον εγκέφαλο είναι μία «σκοτεινή αλήθεια», γι αυτό πρέπει να εμβαθύνουμε στην ουσία του φαινομένου..

20 Μαρξ, Κ., επίλογος στη δεύτερη γερμανική έκδοση του πρώτου τόμου του *Κεφαλαίου*.

μεθοδολογία κορυφώνεται στο *Κεφάλαιο*.²¹

Η διαδικασία που ακολουθεί η υλιστική διαλεκτική σκέψη στη γνωστική διαδικασία και η οποία κυριαρχεί στο *Κεφάλαιο*, μπορεί να περιγραφεί ως *ανάβαση από το αφηρημένο στο συγκεκριμένο*, αφότου ληφθεί υπόψη το εμπειρικά συγκεκριμένο, το οποίο αποτελεί την πραγματική –αλλά όχι λογική– αφετηρία της πορείας αυτής. Η πορεία της διαλεκτικής σκέψης δηλαδή «διαγράφει έναν κύκλο που έχει αφετηρία μεν πραγματική το εμπειρικά συγκεκριμένο, από το οποίο ανυψώνεται προς το αφηρημένο, για να καταλήξει πάλι στο συγκεκριμένο, αλλά αυτή τη φορά σ' ένα συγκεκριμένο μέσα από τη σκέψη, που είναι η σύνθεση, το αποτέλεσμα μιας νοητικής επεξεργασίας και όχι πλέον αυτό που προκύπτει από την άμεση εμπειρική προσέγγιση του αντικειμένου.»²² Στο *Κεφάλαιο*, λοιπόν, η ανάβαση από το αφηρημένο στο συγκεκριμένο πραγματοποιείται σε ενότητα με ολόκληρη την αντίθετή της κίνηση, την κίνηση της γνωστικής διαδικασίας από το εμπειρικό-συγκεκριμένο στο αφηρημένο. Με αυτόν τον τρόπο η ανάβαση «διορθώνεται, εναρμονίζεται αντίστοιχα μ' αυτή την αντίθεση της.»²³

Για τον μαρξισμό, επομένως, η άμεση εμπειρική γνώση παίζει σημαντικό ρόλο, όμως αυτή καθεαυτή είναι ανίκανη να συλλάβει την πολυπλοκότητα του νομικού εποικοδομήματος, ακόμα περισσότερο το σύνολο της οικονομικής, πολιτικής και νομικής πραγματικότητας. Είναι ανίκανη να συλλάβει το αντικείμενο ως οργανικό όλον. Ως εκ τούτου, «η κατανόηση της εσωτερικής του διάρθρωσης απαιτεί μια προσωρινή «απομάκρυνση» από την εμπειρική αμεσότητά του και την άνοδο σ' ένα επίπεδο αφηρημένης θεώρησής του τέτοιο, ώστε να προσφέρει στον ερευνητή ένα κατάλληλο οπτικό πεδίο.»²⁴ Η απομάκρυνση αυτή πρόκειται επί της ουσίας για τη χρήση θεωρητικών αφαιρέσεων. Με τη χρήση της αφαίρεσης μπορεί ο ερευνητής να διακρίνει αυτό το οποίο είναι ουσιώδες χαρακτηριστικό ενός αντικειμένου (είτε επειδή εμφανίζεται με διάρκεια, είτε επειδή αυτό το χαρακτηριστικό συνδέει το

21 Λαπάγεβα, σ. 30.

22 Μανιτάκης, Α., *Για μια κριτική θεωρία του δικαίου*, σ. 27.

23 Βαζιούλιν, Β. Α., *Το σύστημα της λογικής του Χέγκελ και το σύστημα λογικής στο Κεφάλαιο του Μαρξ*, σ. 79.

24 Σταμάτης, Κ., *Για τη μαρξιστική θεωρία του δικαίου. Στοιχεία προβληματισμού γύρω από τις επιστημολογικές της προϋποθέσεις*, (σύνλ.) στο «Μελέτες για μια κριτική θεώρηση του δικαίου», Σάκκουλας, Θεσσαλονίκη, 1985, σ. 83.

αντικείμενο με άλλα εντός της ίδιας ομάδας), αυτό δηλαδή που συνιστά την *differentia specifica*.

Απομονώνονται, λοιπόν, τα επουσιώδη στοιχεία που αφορούν μεν το αντικείμενο αλλά δεν το καθορίζουν, για να προσεγγιστεί με διαδοχικά βήματα στην ολοένα και πιο απλή μορφή του που θα επιτρέψει να ιδωθεί το αντικείμενο πιο σφαιρικά και λιγότερο θαμπά. Από αυτό το σημείο μπορεί να επανέλθει ο ερευνητής στο συγκεκριμένο, όντας πια σε πλεονεκτική θέση. Έχοντας αποφύγει το χάος του περιττού, έχοντας οριοθετήσει και προσδιορίσει το αντικείμενό του, μπορεί να επιστρέψει στο ειδικό χωρίς τον κίνδυνο να χαθεί σε ένα πλήθος τυχαίων, διάσπαρτων, μη κατηγοριοποιημένων πληροφοριών.

Κάθε βήμα στην πορεία της ανάβασης είναι ένα βήμα προς τη βαθύτερη, πιο καθαρή, πιο συγκεκριμένη κατανόηση της αφετηριακής κατανόησης της έννοιας του ερευνώμενου αντικειμένου. Για παράδειγμα, στο *Κεφάλαιο* ο Μαρξ ξεκινά με την μελέτη του εμπορεύματος (κατηγορία της Πολιτικής Οικονομίας), η οποία συνιστά την απλούστερη σχέση ή το «κύτταρο» του καπιταλισμού. Στην συνέχεια όμως μεταβαίνει στην κατηγορία της εργασίας, της αξίας, της υπεραξίας και του κεφαλαίου που αποτελούν ουσιωδέστερες και συνθετότερες σχέσεις από αυτήν του εμπορεύματος. Οι σχέσεις αυτές διαμορφώνουν τη διαλεκτική του εμπορεύματος και ταυτόχρονα προσδιορίζουν το εμπόρευμα όχι ως ένα εμπόρευμα εν γένει αλλά ως καπιταλιστικό εμπόρευμα. Μέσα από αυτή την αφηρημένη πορεία καταλήγουμε στη συνθετότερη έννοια, η οποία πια προσδιορίζεται από τα ουσιωδέστερα στοιχεία της που την κάνουν ξεχωριστή, ειδική και «πραγματικά πραγματική».

Ο Μαρξ υποστηρίζει ότι οι κοινωνικές σχέσεις δεν επηρεάζονται μόνο από εξωτερικούς παράγοντες αλλά ρυθμίζονται από «εσωτερικούς, αιτιακούς καθορισμούς (νόμους - τάσεις, που ενίοτε ονομάζει ουσία)». Οι καθορισμοί αυτοί, άρα η «ουσία» των κοινωνικών σχέσεων δεν μπορεί να γίνει αντιληπτή από τις αισθήσεις μας. Αυτό που αντιλαμβανόμαστε είναι οι μορφές εμφάνισής τους που διαθλούν, κρύβουν και μεταστρέφουν τους εσωτερικούς καθορισμούς που διέπουν τις

κοινωνικές σχέσεις.²⁵ Για να γίνει αντιληπτή αυτή η εσωτερική διάρθρωση πρέπει λοιπόν ο ερευνητής να προσπεράσει (όχι όμως να αγνοήσει) τις μορφές εμφάνισης του αντικειμένου και να προχωρήσει στην αποκάλυψη του πυρήνα.

Η μαρξική διαλεκτική μεθοδολογία της ανάλυσης εμπεριέχει και συνδυάζει πολλούς τρόπους. «Οι διαφορετικές πλευρές της είναι αλληλένδετες και αλληλοεξαρτόμενες, συνυφασμένες με εσωτερική ενότητα.»²⁶ Για παράδειγμα, η ανάβαση από το αφηρημένο στο συγκεκριμένο δεν είναι δυνατή χωρίς τον συνδυασμό λογικής ανάλυσης του αντικειμένου και έρευνάς του σαν ιστορικά εμφανιζόμενου, αναπτυσσόμενου και παροδικού φαινομένου.²⁷ Για την μαρξική μέθοδο είναι απαραίτητη η μελέτη του αντικειμένου με την ταυτόχρονη ανάχνευση των ιστορικών συνθηκών εμφάνισής του.

«Η χρησιμοποίηση της μαρξιστικής θεωρίας της ιστορίας (δηλαδή του σώματος των εννοιών του ιστορικού υλισμού) για τη μελέτη μιας συγκεκριμένης πραγματικότητας, ιστορικά προσδιορισμένης, είναι αυτό που διακρίνει, σ' αυτό το επίπεδο, ένα μαρξιστή ιστορικό από ένα μή μαρξιστή Ιστορικό.»²⁸ Η χρησιμοποίηση αυτή σημαίνει κάτι πολύ παραπάνω από την χρονολογική τοποθέτηση του ερευνώμενου αντικειμένου στο ιστορικό του περιβάλλον. Ο Μαρξ διαίρεσε την ιστορία σε περιόδους προσφέροντας το νέο κριτήριο του *τρόπου παραγωγής* γι' αυτή τη διαίρεση, η οποία θέτει το πρόβλημα σε νέα βάση. Δεν έχουμε πια μία γραμμική ιστορία αλλά ένα συνεχές που περιέχει ασυνέχειες, τέτοιες που να το τεμαχίζουν.²⁹ Επομένως, κανένα φαινόμενο, καμία συγκεκριμένη πραγματικότητα δεν μπορεί να μελετηθεί επαρκώς και ολοκληρωμένα έξω απ' τη μελέτη του συγκεκριμένου τρόπου

25 Αβραάμ, Χ., *Ιδεολογικοί και πολιτικοί όροι αναπαραγωγής του συνολικού – κοινωνικού κεφαλαίου...*, Θέσεις, τ. 124, 2013· βλ. Μηλιός, Γ., Δημούλης, Δ., Οικονομάκης, Γ., *Η θεωρία του Μαρξ για τον καπιταλισμό. Πλευρές μιας θεωρητικής και πολιτικής ρήξης*, Νήσος, Αθήνα, 2005, σ. 48-49.

26 Λαπάγεβα, σ. 34

27 ο.π.:34 («Μόνο στη βάση της λογικής ανάλυσης του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής, σαν ιστορικά εμφανιζόμενου, αναπτυσσόμενου και παροδικού φαινομένου [...] γίνεται δυνατή η ανέλιξη απ' το αφηρημένο στο συγκεκριμένο, η σύνθεση των αφηρημένων ορισμών του ερευνώμενου αντικειμένου στο ολοκληρωμένο σύστημα του συγκεκριμένου.»).

28 Harnecker, *Βασικές έννοιες του ιστορικού υλισμού*, Παπαζήση, Αθήνα, 1976, σ. 225.

29 Για τον Αλτουσέρ «πρέπει να πούμε πως όπως δεν υπάρχει παραγωγή γενικά, δεν υπάρχει και ιστορία γενικά. Υπάρχουν ιδιαίτερες δομές ιστορικότητας, στηριζόμενες σε τελική ανάλυση στις ιδιαίτερες δομές των διαφόρων τρόπων παραγωγής.» (Αλτουσέρ et al., *Το αντικείμενο του Κεφαλαίου*, Ελληνικά Γράμματα, 2003, σ. 328.

παραγωγής και τον αντίστοιχο κοινωνικό σχηματισμό.

Οι τρόποι διαλεκτικής ανάλυσης δεν εξαντλούνται στην ανάβαση απ' το αφηρημένο στο συγκεκριμένο, τον συνδυασμό λογικής και ιστορικής πλευράς κ.λπ. Συνδυάζουν ακόμα την αποκάλυψη από τη διαλεκτική της αμοιβαίας σχέσης περιεχομένου και μορφής, ουσίας και φαινομένου, γενικού και ειδικού, μέρους και όλου, κλπ. Με τη χρήση πάντως αυτών των τρόπων γίνεται επιτρεπτή η σύνθεση και ανάπτυξη των αποτελεσμάτων της έρευνας. Αυτά αναπτύσσονται και προκύπτουν από το τελευταίο στάδιο της γνωστικής διαδικασίας, τη συστηματική, συγκροτημένη *έκθεση* των αποτελεσμάτων που είναι η νοητική ανασύνθεση της πραγματικότητας.

Έργο της επιστημονικής ανάλυσης είναι η αποκάλυψη της ουσίας των σχέσεων που κρύβονται πίσω από τα φαινόμενα.³⁰ Όλο το *Κεφάλαιο* είναι διαρθρωμένο πάνω σ' έναν δυισμό της αποκάλυψης της πραγματικότητας (της επιστήμης δηλαδή) και του ψευδούς, του επιφανειακού, που απορρέει από το βασικό ζεύγος «φαινόμενο ≠ ουσία». Μια πραγματικά υλιστική μέθοδος έρευνας ξεκινά με την ερώτηση «γιατί οι άνθρωποι αντιλαμβάνονται τον κόσμο μέσα από τις μορφές εμφάνισής του και τι είδους κόσμος είναι αυτός που αντιλαμβάνονται;» Με αυτόν τον τρόπο γίνεται το πρώτο βήμα ώστε μέσω της διαλεκτικής μεθόδου και του τρόπου που αδρά περιγράφηκε να αρθεί το ψευτο-συγκεκριμένο και τη θέση του να πάρει το πραγματικό.³¹

Για να αποκαλύψει, επομένως, ο ερευνητής την ουσία του νομικού εποικοδομήματος, να το εξετάσει από μαρξιστική σκοπιά δηλαδή, ή να παρακολουθήσει τον τρόπο με τον οποίο το περιγράφουν και το αντιλαμβάνονται οι Μαρξ και Ένγκελς, πρέπει να συνδυάσει τις πλευρές τις υλιστικής διαλεκτικής μεθοδολογίας. Οι λόγοι για τους οποίους περιγράφεται αυτή με βάση τον τρόπο που αναπτύσσεται στο *Κεφάλαιο* είναι

30 βλ. Κόσικ (1975): «Αν στον κοινό νου τα φαινόμενα και οι επιφανειακές όψεις αναπαράγονται αυθόρμητα σαν πραγματικότητα (σαν η ίδια η πραγματικότητα), αυτό δε συμβαίνει γιατί είναι πιο κοντά στην επιφάνεια και στην αισθητηριακή αντίληψη, αλλά απλούστατα γιατί η φαινομενική όψη των πραγμάτων είναι το αυθόρμητο προϊόν της καθημερινής πράξης. Η “εμπειρική γνώση” [...] αποτελεί μια μορφή ύπαρξης και κίνησης του κοινού νου. Με δυο λόγια, η γνώση του κοινού νου είναι η ιδεολογική μορφή της καθημερινής ανθρώπινης δραστηριότητας. Όμως, ο κόσμος τέτοιος που εκδηλώνεται στον άνθρωπο, μέσα στη δραστηριότητα και το εμπόριο, μέσα από τη φετιχισμένη πράξη του, δεν είναι ο πραγματικός κόσμος, αν και έχει και “σταθερότητα” και “αποτελεσματικότητα”. Είναι ο κόσμος της “φαινομενικότητας” (Μαρξ).».

31 βλ. ο.π.:22-23.

δύο:

α) Όπως ήδη εξηγήθηκε, το *Κεφάλαιο* αποτελεί το αποκορύφωμα της επιστημονικής τεκμηρίωσης και μεθοδολογίας, συνεπώς στην εργασία αξιοποιείται η πιο ανεπτυγμένη της μορφή.

β) Η δυνατότητα –ή και αναγκαιότητα– εφαρμογής της μεθοδολογίας που χρησιμοποιεί ο Μαρξ στο *Κεφάλαιο* στις κοινωνικές επιστήμες και ειδικά στις θεωρητικές έρευνες του δικαίου είναι ένα ζήτημα ανοιχτό που παράλληλα έχει ερευνηθεί από πλείστους σοβιετικούς νομικούς στις εργασίες τους.³²

Οι κατηγορίες και η μέθοδος του *Κεφαλαίου* έχουν χρησιμοποιηθεί πλατιά από νομικούς επιστήμονες στις έρευνές τους για το νομικοπολιτικό φαινόμενο, είτε με σκοπό τη στοιχειοθέτηση της διαλεκτικής σχέσης οικονομίας και δικαίου, οικονομικών και νομικών μορφών κλπ, είτε και επιχειρώντας μια ευθεία μεταφορά των κατηγοριών της Πολιτικής Οικονομίας στο πεδίο του δικαίου, την πλήρη αντιστοιχία των όρων ανάπτυξης της ατομικής ιδιοκτησίας με αυτών του δικαίου, κ.ο.κ.

Η προσέγγιση αυτή της ευθείας μεταφοράς, δεν λαμβάνει υπόψη την ιδιομορφία του φαινομένου του δικαίου σε σχέση με το οικονομικό φαινόμενο και τις ιδιαιτερότητές του (π.χ. την υπαγωγή του στο εποικοδόμημα κλπ). Επιπλέον, η αντιστοίχιση οποιαδήποτε κατηγορίας του δικαίου θεωρείται η απλούστερη (π.χ. η κατοχή, σύμφωνα με τον Ι. Ραζουμόφσκι), με την αξία στο *Κεφάλαιο*, ως μορφής συστήματος κατηγοριών, οι οποίες αντανακλούν και συγκεκριμενοποιούν την απλούστερη αφετηριακή σχέση σε πιο ανεπτυγμένες σχέσεις δικαίου, παραγνωρίζει το γεγονός πως το δίκαιο, σύμφωνα με τη βασική αντίληψη του μαρξισμού, σε αντίθεση με τις οικονομικές σχέσεις, δεν είναι ανεξάρτητο και αυτοαναπτυσσόμενο φαινόμενο.³³ Με βάση τα παραπάνω, η κατασκευή και η χρήση ενός σχήματος μετάβασης από την αφηρημένη απλούστερη σχέση («πυρήνας») ως το δίκαιο συνολικά, ως φαινόμενο συγκεκριμένο, δεν μπορεί να δώσει έγκυρα αποτελέσματα. Η ίδια η μέθοδος ανέλιξης

32 Α. Β. Βασίλιεφ, Ι. Ραζουμόφσκι, Β. Π. Καζιμπτσούκ, Α. Β. Μιτσκέβιτς, Ντ. Α. Κερίμοφ κ.α.

33 βλ. Λαπάγεβα, σ. 12-13.

από το αφηρημένο στο συγκεκριμένο, ωστόσο, μπορεί και πρέπει να χρησιμοποιείται στις έρευνες των κοινωνικών επιστημών και ειδικά του νομικού φαινομένου, ώστε να μπορεί να αποκαλύπτεται η «ουσιαστική ενότητα των διαφορετικών φαινομένων του δικαίου που εκφράζουν τις κατηγορίες που ανήκουν σ' αυτό, ο χαρακτηρισμός των κατηγοριών αυτών, σαν διαφορετικών μορφών της συγκεκριμενοποίησης μιας ενιαίας υπόστασης.»³⁴

2.3. Οι βασικές αναφορές

Από τις διάσπαρτες αναφορές που υπάρχουν στο σύνολο των έργων των Μαρξ και Ένγκελς ξεχωρίζουν δύο. Η πρώτη προέρχεται από το *Μανιφέστο του Κομμουνιστικού Κόμματος*, η οποία λόγω της φύσης του κειμένου έχει περισσότερο πολιτικό-προπαγανδιστικό χαρακτήρα. Παρ' όλα αυτά, χωρίς να στερείται επιστημονικής συνέπειας και περιεχομένου, έχει μεγάλη αξία για την κατανόηση της έννοιας του δικαίου.

«Μη λογομαχείτε όμως μαζί μας, αναμετρώντας την κατάργηση της ατομικής ιδιοκτησίας με τις αστικές σας αντιλήψεις για ελευθερία, μόρφωση, δίκαιο κλπ. Οι ίδιες οι ιδέες σας είναι προϊόντα των αστικών σχέσεων παραγωγής και ιδιοκτησίας, όπως και το δίκαιό σας είναι η θέληση της τάξης σας που αναγορεύτηκε σε νόμο, θέληση που το περιεχόμενό της καθορίζεται από τις υλικές συνθήκες ύπαρξης της τάξης σας.»³⁵

Με μεγάλη σαφήνεια ο Μαρξ προσδιορίζει τη σχέση του δικαίου με το συμφέρον και τις επιδιώξεις της κυρίαρχης τάξης. Το δίκαιο διαμορφώνεται από την κυρίαρχη τάξη και συγκεκριμένα από τη «θέλησή» της, δηλαδή τη συνειδητή συμπεριφορά της³⁶, ώστε να διασφαλίσει τη διαιώνιση και οργάνωση του υπάρχοντος τρόπου παραγωγής και του καθεστώτος ατομικής ιδιοκτησίας. Η θέληση αναγορεύεται σε νόμο, αποκτά μορφή, περιεχόμενο και κρατική υπόσταση σύμφωνα με αυτή, επομένως το δίκαιο

34 ο.π.:13-14.

35 Μαρξ, Κ., *Μανιφέστο του Κομμουνιστικού Κόμματος*, Σύγχρονη Εποχή, 2007, σ. 45-46.

36 Καλτσώνης, Δ., *Δίκαιο Κοινωνία, Τάξεις*, Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα, 2005, σ. 24.

αποτελεί αντανάκλαση της θέλησης.

Ο Μαρξ προσθέτει ακόμα πως αυτή η θέληση, όπως και γενικά οι ιδέες της κυρίαρχης τάξης, καθορίζεται από τις υλικές συνθήκες ύπαρξης της κυρίαρχης τάξης. Αυτή η διαπίστωση έχει μεγάλη σημασία και έχει σκοπό να διασαφηνίσει πως οι υλικές συνθήκες είναι αυτές που καθορίζουν τη συνείδηση και όχι το αντίστροφο. Η αρχική θέση της *Γερμανικής Ιδεολογίας* για τον τρόπο με τον οποίο η ταξική κυριαρχία μετατρέπεται και σε ιδεολογική κυριαρχία καταγράφεται και εδώ. Έτσι, η αστική ρητορεία ορίζεται ρητά ως αποτέλεσμα συγκεκριμένων υλικών κοινωνικών όρων ύπαρξης.³⁷ Η διαπίστωση αυτή έρχεται σε ευθεία αντίθεση με τη σύγχρονη νομική αντίληψη αλλά και συνολικά την αστική σκέψη που είναι επηρεασμένη από τον ιδεαλισμό. Όπως ξεκαθαρίζει ο Μαρξ στο έργο του *Για το Κράτος* «η κοινωνία όμως δε στηρίζεται πάνω στον νόμο. Αυτό είναι μια νομική φαντασίωση. Μάλλον ο νόμος θα πρέπει να στηρίζεται πάνω στην κοινωνία, θα πρέπει να είναι έκφραση των συμφερόντων της κοινωνίας και των αναγκών που εκπορεύονται από τον εκάστοτε υλικό τρόπο παραγωγής.»³⁸

Η δεύτερη αναφορά προέρχεται από την εισαγωγή της *Κριτικής της Πολιτικής Οικονομίας* και έχει περισσότερο επιστημονικό χαρακτήρα.

«Στην κοινωνική παραγωγή της ζωής τους, οι άνθρωποι εισέρχονται σε σχέσεις καθορισμένες, αναγκαίες, ανεξάρτητες από τη θέλησή τους, σε σχέσεις παραγωγής, οι οποίες αντιστοιχούν σε μια καθορισμένη βαθμίδα ανάπτυξης των υλικών παραγωγικών τους δυνάμεων. Η ολότητα αυτών των σχέσεων παραγωγής αποτελεί την οικονομική δομή της κοινωνίας, την πραγματική βάση πάνω στην οποία υψώνεται ένα νομικό και πολιτικό εποικοδόμημα και στην οποία αντιστοιχούν συγκεκριμένες κοινωνικές μορφές συνείδησης. [...] Σε μια ορισμένη βαθμίδα της ανάπτυξής τους, οι υλικές παραγωγικές δυνάμεις της κοινωνίας έρχονται σε αντίφαση με τις υπάρχουσες σχέσεις

37 Σωτήρης, Π., *Σημειώσεις για την εξέλιξη της φιλοσοφικής σχέσης του Καρλ Μαρξ*, Πανεπιστημιακές σημειώσεις, Αθήνα, 2008, σ. 196.

38 Μαρξ, Κ., *Για το Κράτος*, Εξάντας, Αθήνα, 1989, σ. 46.

παραγωγής ή, πράγμα που αποτελεί μόνο τη νομική έκφραση γι' αυτό, τις σχέσεις ιδιοκτησίας μέσα στις οποίες κινούνταν μέχρι τότε. [...]
Με την αλλαγή της οικονομικής βάσης ανατρέπεται, αργά ή γρήγορα, ολόκληρο το τεράστιο εποικοδόμημα. Κατά την εξέταση τέτοιων ανατροπών πρέπει να κάνουμε πάντα διάκριση ανάμεσα στην υλική, με ισχύ φυσικής αναγκαιότητας, ανατροπή των οικονομικών όρων της παραγωγής και της νομικές, πολιτικές, θρησκευτικές, καλλιτεχνικές ή φιλοσοφικές, με λίγα λόγια τις ιδεολογικές μορφές με τις οποίες αποκτούν οι άνθρωποι συνείδηση αυτής της σύγκρουσης και τη φέρνουν εις πέρας.»³⁹

Το εν λόγω απόσπασμα αυτή τη φορά αναφέρεται στο δίκαιο κάθε κοινωνικής οργάνωσης και όχι στο δίκαιο της καπιταλιστικής κοινωνίας. Ο Μαρξ με συμπυκνωμένο τρόπο περιγράφει τις βασικές αρχές του ιστορικού υλισμού. Κάνει έναν διαχωρισμό των πλευρών της κοινωνικής δομής: α) οι σχέσεις παραγωγής (που είναι η βάση της κοινωνίας), β) οι παραγωγικές δυνάμεις και γ) το εποικοδόμημα με τις ιδιαίτερες πτυχές του (νομική, πολιτική, θρησκευτική μορφή, κλπ). Περιγράφει πως η αντίφαση μεταξύ των δύο πρώτων πλευρών οδηγεί σε τομές στην οικονομική και κοινωνική πραγματικότητα. Οι σχέσεις παραγωγής κάποια στιγμή σταματούν να συμβάλλουν στην ανάπτυξη των μέσων παραγωγής, αντίθετα «μετατρέπονται σε δεσμά τους». Τότε γίνονται οι κοινωνικές επαναστάσεις, οι οποίες οδηγούν σε νέο τρόπο παραγωγής και με αυτό τον τρόπο λύνουν την αντίφαση.

Με βάση το απόσπασμα καθορίζεται επίσης η προτεραιότητα της βάσης έναντι του εποικοδομήματος στη διαμόρφωση της κοινωνικής εξέλιξης. Σε κάθε μεγάλη τομή της ιστορίας, στις κοινωνικές επαναστάσεις, είναι -πρώτα απ' όλα- η οικονομική βάση που ανατρέπεται. Το εποικοδόμημα ανατρέπεται, αλλάζει αργά ή γρήγορα και αυτό με τη σειρά του, ολοκληρώνοντας την αλλαγή και στα υπόλοιπα επίπεδα. Στη νέα οικονομική βάση αντιστοιχούν νέες μορφές κοινωνικής συνείδησης. Οι άνθρωποι μέσω την ιδεολογικών μορφών του εποικοδομήματος κατανοούν, αποκτούν συνείδηση της αντίφασης που υπάρχει στις σχέσεις παραγωγής (και πιο ειδικά τη

39 Μαρξ, Κ., *Κριτική της Πολιτικής Οικονομίας*, Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα, 2010, σ. 19-20.

σύγκρουση που δημιουργείται ανάμεσα στα διαφορετικά ταξικά συμφέροντα)⁴⁰. Από τα παραπάνω είναι σαφές πως το εποικοδόμημα βρίσκεται σε σχέση εξάρτησης από τη βάση. Αυτό δεν συνεπάγεται, όμως, πως το εποικοδόμημα ανάγεται στη βάση. Δεν μπορεί, δηλαδή, να εξηγηθεί το σύνολο των χαρακτηριστικών του από μια μηχανιστική ιεράρχηση των επιπέδων της πραγματικότητας, η οποία αποκρύπτει ή υποτιμά στοιχεία του και αγνοεί την αμφίδρομη σχέση που υπάρχει ανάμεσα στα δύο. Στο απόσπασμα, επομένως, καθορίζονται, σε γενικές γραμμές, η σχέση της βάσης και του εποικοδομήματος, άρα η σχέση του δικαίου και της οικονομίας, η οποία για τον μαρξισμό είναι το κλειδί για την κατανόηση της νομικής μορφής.

Για τον Λένιν, η βάση και το εποικοδόμημα αντανakλούν τη διάκριση μεταξύ υλικών και ιδεολογικών κοινωνικών σχέσεων. Οι πρώτες διαμορφώνονται ανεξάρτητα από τη θέληση των ανθρώπων. Μέσω των δεύτερων οι άνθρωποι ανταπεξέρχονται στην «υλική, με ισχύ φυσικής αναγκαιότητας, ανατροφή των οικονομικών όρων της παραγωγής». Το εποικοδόμημα είναι η δραστηριότητα των ανθρώπων η οποία κατευθύνεται από την κοινωνική συνείδηση και συμπεριλαμβάνει (εκτός της κοινωνικής συνείδησης και) τη συνένωση, την οργάνωση των ανθρώπων ως υποκειμένων, καθώς και τα υλικά μέσα πραγματοποίησης αυτής της δραστηριότητας (πολιτική - νομική θεσμικότητα, μέσα παρεμβατισμού, καταστολής, κ.λπ.). Το εποικοδόμημα αυτό υψώνεται πάνω από τις κοινωνικές παραγωγικές σχέσεις, που ως οικονομική βάση κυρίως καθορίζουν, προσδιορίζουν το εποικοδόμημα. Το εποικοδόμημα ως προς τις πράξεις και τα μέσα που χρησιμοποιούν οι άνθρωποι είναι υλικό. Όμως, σε αντιδιαστολή με τις υλικές παραγωγικές σχέσεις, οι σχέσεις του εποικοδομήματος, ως όλου, διαμορφώνονται διαμέσου της κοινωνικής συνείδησης και κατευθύνονται από αυτήν κατά τη λειτουργία τους.⁴¹

Διατυπώνεται επίσης η θέση πως οι σχέσεις ιδιοκτησίας αποτελούν τη νομική έκφραση των σχέσεων παραγωγής. Αυτό δεν σημαίνει πως ταυτίζονται, αλλά πως οι νομικές σχέσεις είναι η αντανάκλαση των παραγωγικών σχέσεων σε νομικούς κανόνες, σε πράξεις του κράτους. Ο χαρακτήρας των σχέσεων παραγωγής εξαρτάται

40 βλ. Young, G., *Marx On Bourgeois Law*, Research in Law and Sociology, JAI Press Inc, 1979 (v. 2).

41 Βάση και Εποικοδόμημα. *Λήμματα στο Φιλοσοφικό – Κοινωνιολογικό Λεξικό* (τ. 1), Καπόπουλος, Αθήνα, 1994-1994.

από το καθεστώς ιδιοκτησίας των μέσων παραγωγής. Η παραγωγή, η διανομή, η ανταλλαγή και η κατανάλωση καθορίζονται από αυτό. Αντίστοιχα, οι σχέσεις παραγωγής προσδιορίζονται, επικυρώνονται και αναπαράγονται από τους νόμους του κράτους. Έτσι γίνεται αντιληπτό πως σε κάθε μορφή οικονομικής και κοινωνικής οργάνωσης αντιστοιχεί και ένα ορισμένο δίκαιο.

2.4. Δευτερεύουσες-συμπληρωματικές αναφορές

α. για τη σχέση βάσης-εποικοδομήματος

Το τελευταίο απόσπασμα από τον πρόλογο της *Κριτικής της Πολιτικής Οικονομίας*, αν διαβαστεί μόνο του, μπορεί να δημιουργήσει σύγχυση για τη σχέση της βάσης-εποικοδομήματος. Το ίδιο συμβαίνει και με άλλα αποσπάσματα.⁴² Σε αυτή την αποκομμένη ερμηνεία τους άλλωστε στηρίζεται το «οικονομίστικο» ρεύμα του μαρξισμού, το οποίο αποτελεί υπεραπλουστευμένη εκδοχή του και αντιλαμβάνεται το εποικοδόμημα ως απόλυτα εξαρτώμενο από τη βάση και τη σχέση τους ως μονομερή επίδραση της βάσης σε αυτό με γραμμικό, μηχανιστικό τρόπο και βέβαια αποτελέσματα. Το ρεύμα αυτό, με λίγα λόγια, προσπαθεί να συναγάγει άμεσα από την οικονομία όλα τα φαινόμενα που εμπίπτουν στο ιδεολογικό και δικαιοπολιτικό επίπεδο.

Πρέπει πρώτα απ' όλα, όμως, πρέπει να εξεταστεί το ιδεολογικό πλαίσιο της περιόδου και η συζήτηση που επικρατούσε, ώστε να γίνει κατανοητό το από πού προέρχεται η υπέρμετρη -ενίοτε- επιμονή των Μαρξ και Ένγκελς στον ρόλο της οικονομικής βάσης, ως κινητήρια δύναμη της κοινωνικής εξέλιξης. Την εποχή που γράφουν οι Μαρξ και Ένγκελς κυριαρχεί ο ιδεαλισμός ως ρεύμα για την εξήγηση των κοινωνικών φαινομένων. Η συντριπτική πλειοψηφία των διανοούμενων της εποχής, ιστορικών, κοινωνιολόγων, θεολόγων, ακόμα και των γνωστών ως υλιστών (π.χ. Φόουερμπαχ), αναγνώριζαν τη συνείδηση, τις ιδέες, ως την κινητήρια δύναμη και περιφρονούσαν την υλική πραγματικότητα. Οι Μαρξ και Ένγκελς αναγνώριζαν ως

42 βλ. *Γερμανική Ιδεολογία*, σ. 68: «οι παραστάσεις, η σκέψη, οι πνευματικές αλλαγές των ανθρώπων εμφανίζονται εδώ, ακόμα, σα να πηγάζουν άμεσα από την υλική τους συμπεριφορά [...] Η ηθική, η θρησκεία, η μεταφυσική και τα ρέστα της ιδεολογίας, όπως και οι μορφές συνείδησης που αντιστοιχούν σ' αυτές, χάνουν αμέσως κάθε επίφαση αυτονομίας.» (η υπογράμμιση της γραφούσας)

βασικό καθήκον τους την αποκάλυψη αυτής της βασικής αρχής που όλοι οι άλλοι αρνούνταν. Στον πρόλογο της *Γερμανικής Ιδεολογίας* λένε για το κυρίαρχο ρεύμα αντίληψης της εποχής τους:

«Μέχρι τώρα οι άνθρωποι κατασκεύαζαν διαρκώς στα μυαλά τους σφαλερές αντιλήψεις για τον εαυτό τους, για το τι είναι και για το τι πρέπει να είναι. Έχουν ρυθμίσει τις σχέσεις τους σύμφωνα με τις ιδέες τους για το Θεό, για το φυσιολογικό άνθρωπο, κτλ. Αυτά τα γεννήματα του μυαλού τους έχουν γίνει οι κυρίαρχοί τους. [...] Ας τους ελευθερώσουμε από τις χίμαιρες, τις ιδέες, τα δόγματα, όντα φανταστικά που κάτω από το ζυγό τους οι άνθρωποι φθίνουν. Ας διδάξουμε τους ανθρώπους να αντικαταστήσουν αυτές τις φαντασίες με σκέψεις που να αντιστοιχούν στην ουσία του ανθρώπου [...] και η υπάρχουσα πραγματικότητα θα καταρρεύσει.»⁴³

Είναι σαφές από το παραπάνω ότι βασικός στόχος που τους παρακινούσε ήταν η αποκάλυψη της πραγματικότητας και η κατάρρευση του ιδεαλιστικού τρόπου σκέψης. Το ιδεολογικό κλίμα της εποχής λοιπόν συνιστά αναγκαίο στοιχείο που πρέπει να συνυπολογιστεί για την εξαγωγή συμπερασμάτων. Ο Μαρξ και ο Ένγκελς είχαν άλλωστε επίγνωση της ενίοτε απόλυτης διατύπωσής τους σχετικά με την οικονομική βάση, άρα και την υποτίμηση των άλλων στοιχείων, και έδιναν εξηγήσεις γι' αυτό:

«Έπρεπε να τους υπογραμμίζουμε τη βασική αρχή που αυτοί αρνούνταν και έτσι δε βρίσκαμε πάντα ούτε τον καιρό, ούτε τον τόπο, ούτε την ευκαιρία να δώσουμε τη θέση τους στους άλλους παράγοντες της αμοιβαίας δράσης.»⁴⁴

Και άλλού:

43 Μαρξ, Κ., Ένγκελς, Φρ., *Γερμανική Ιδεολογία*, τ. 1, Gutenberg, Αθήνα, 1997, σ. 53.

44 Ένγκελς, Φρ., επιστολή στον Στάρκενμπουργκ, 25 Ιανουαρίου 1894, στο *Διαλεχτά Έργα*, τ. 2, συλλογική έκδοση, 1952, σ. 591. Ο πραγματικός παραλήπτης της επιστολής ανακαλύφθηκε εκ των υστέρων πως ήταν ο Borgius. Η επιστολή πρωτοδημοσιεύθηκε στο περιοδικό *Der sozialistische Akademiker* No 20, 1895, από τον συνεργάτη του Ένγκελς, Στάρκενμπουργκ. Αυτό είχε ως αποτέλεσμα να αναγνωριστεί λανθασμένα ο ίδιος ως παραλήπτης. βλ. Progress Publishers, 1968.

«Για το γεγονός ότι η νεολαία κάποτε δίνει στην οικονομική πλευρά μεγαλύτερη βαρύτητα απ' ό,τι της αναλογεί, φταίμε εν μέρει εμείς οι ίδιοι, ο Μαρξ κι εγώ. Απέναντι στους αντιπάλους μας, είμασταν υποχρεωμένοι να τονίζουμε τη βασική αρχή που την αρνιόνταν κι έτσι δεν υπήρχε πάντα ο χρόνος, ο τόπος κι η ευκαιρία να δόσουμε τη θέση που ταιριάζει και στους άλλους παράγοντες που συμμετέχουν στην αλληλεπίδραση.»⁴⁵

Ως εκ τούτου, προσπάθησαν με μια σειρά γραπτά τους να διασαφηνίσουν την αντίληψή τους. Στο *Αντι-Ντίρινγκ* ο Ένγκελς γράφει πως:

«Η εκάστοτε οικονομική δομή της κοινωνίας αποτελεί την πραγματική βάση, από την οποία εξηγείται, σε τελευταία ανάλυση, όλο το εποικοδόμημα των νομικών και πολιτικών θεσμών, καθώς και του θρησκευτικού, φιλοσοφικού και άλλου τρόπου παρουσίας τους της κάθε ιστορικής περιόδου.»⁴⁶

Εδώ, για ακόμα μια φορά, διατυπώνεται η ουσία του ιστορικού υλισμού. Η εξήγηση για τη συνείδηση των ανθρώπων εντοπίζεται στο είναι τους και όχι το αντίστροφο. Για να μελετήσουμε την κοινωνία, λένε, δε χρειάζεται να ξεκινήσουμε από το τι λένε, φαντάζονται, σκέπτονται οι άνθρωποι αλλά από τον τρόπο που παράγουν τα υλικά αγαθά, τα αναγκαία για τη ζωή τους.⁴⁷ Παράλληλα, σημειώνει πως οι οικονομικές συνθήκες είναι *τελικά* καθοριστικές. Αυτό σημαίνει πως οι υπόλοιπες πτυχές της κοινωνικής ζωής παίζουν κι αυτές ρόλο και όπως θα φανεί παρακάτω, καθοριστικό.

Ακόμα περισσότερες πληροφορίες για τη σχέση της βάσης με το εποικοδόμημα δίνουν μια σειρά από επιστολές του Ένγκελς. Σε αυτές ο Ένγκελς προσπαθεί να απαντήσει σε συνεργάτες και αντιπάλους της εποχής στα ζητήματα που τους έθεταν και αυτά που είχαν δημιουργήσει απορίες και σύγχυση. Λόγω του διευκρινιστικού τους χαρακτήρα, συνεπώς, διατυπώνει τις θέσεις τους με πολύ σαφή τρόπο.

45 Ένγκελς, Φρ., επιστολή στον Μπλοχ, 21-22 Σεπτέμβρη, 1890, στο *Διαλεχτά Έργα*, τ. 2, συλλογική έκδοση, 1952, σ. 574-5.

46 Ένγκελς, Φρ., *Αντι-Ντίρινγκ*, Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα, 2006, σ. 33.

47 Harnecker, σ. 84.

«Η πολιτική, νομική, φιλοσοφική, θρησκευτική, φιλολογική, καλλιτεχνική κτλ. ανάπτυξη βασίζεται στην οικονομική. Όλες τους όμως αντεπιδρούν επίσης η μία πάνω στην άλλη και πάνω στην οικονομική βάση. Τα πράγματα όμως δεν έχουν καθόλου έτσι, ότι δηλ. η οικονομική κατάσταση είναι *η μόνη αιτία που δρα* ενώ όλα τα άλλα είναι μόνο παθητικό αποτέλεσμα. Εδώ έχουμε αλληλεπίδραση πάνω στη βάση της οικονομικής αναγκαιότητας που επιβάλλεται πάντα σε *τελευταία ανάλυση*.»⁴⁸

Από την *επιστολή* του στον Μπλοχ:

«Σύμφωνα με την υλιστική αντίληψη της ιστορίας, ο καθοριστικός παράγοντας στην ιστορία είναι *σε τελευταία ανάλυση* η παραγωγή και η αναπαραγωγή της πραγματικής ζωής. Ούτε ο Μαρξ, ούτε εγώ ισχυριστήκαμε ποτέ τίποτα παραπάνω. Αν κάποιος τώρα το διαστρεβλώνει αυτό έτσι που να βγαίνει πως ο οικονομικός παράγοντας είναι ο μοναδικά καθοριστικός, τότε μετατρέπει εκείνη τη θέση σε αφηρημένη, παράλογη φράση, που δε λέει τίποτα.»⁴⁹

«Η οικονομική κατάσταση είναι η βάση, αλλά τα διάφορα στοιχεία του οικοδομήματος [...] ασκούν κι αυτά την επίδρασή τους πάνω στην πορεία των ιστορικών αγώνων και σε πολλές περιπτώσεις αυτά κυρίως καθορίζουν τη μορφή τους.»⁵⁰

Στην *επιστολή* στον Σμιτ, μιλώντας για τους φιλοσόφους, ο Ένγκελς λέει:

«Οι άνθρωποι που φροντίζουν γι' αυτό⁵¹, ανήκουν πάλι σε ιδιαίτερες σφαίρες του καταμερισμού της εργασίας και φαντάζονται ότι

48 Ένγκελς, Φρ., επιστολή στον Στάρκενμπουργκ, 25 Γενάρη 1894, στο *Διαλεχτά Έργα*, τ. 2, συλλογική έκδοση, 1952, σ. 591.

49 Ένγκελς, Φρ., επιστολή στον Μπλοχ, 21-22 Σεπτέμβρη 1890, στο *Διαλεχτά Έργα*, τ. 2, συλλογική έκδοση, 1952, σ. 572.

50 ο.π.:572-3.

51 σημ.: Για την προοδευτική γνώση της φύσης.

καλλιεργούν έναν ανεξάρτητο τομέα. Και στο μέτρο που αποτελούν μιαν αυτοτελή ομάδα μέσα στον κοινωνικό καταμερισμό της εργασίας, στο ίδιο μέτρο τα έργα τους, μαζί και τα λάθη τους, ασκούν μιαν επίδραση πάνω σ' όλη την κοινωνική εξέλιξη, ακόμα και πάνω στην οικονομική. Παρ' όλα αυτά όμως, βρίσκονται οι ίδιοι με τη σειρά τους κάτω από την κυριαρχική επιρροή της οικονομικής εξέλιξης.»⁵²

Με αυτό ο Ένγκελς εννοεί πως η φιλοσοφία κάθε εποχής είναι αποτέλεσμα, από τη μια πλευρά, της επιρροής των υλικών συνθηκών αλλά και από την άλλη, του προϊόντος των προδρόμων της. Τα στοιχεία του εποικοδομήματος συνδέονται, άμεσα ή έμμεσα, με αλλαγές που συμβαίνουν στη βάση αλλά έχουν μια σχετική αυτονομία και η εξέλιξή τους διέπεται από ειδικούς νόμους.⁵³ Η εξέλιξη της φιλοσοφίας δεν μπορεί να εξηγηθεί μόνο από την οικονομική ανάπτυξη. Έτσι εξηγείται οικονομικά καθυστερημένες χώρες να παίζουν πρωτεύοντα ρόλο στη φιλοσοφία. Η οικονομία σε αυτό το πεδίο του εποικοδομήματος δε δημιουργεί τίποτα από την αρχή αλλά καθορίζει το είδος της μεταβολής του υλικού των ιδεών που βρήκε.

Αντίστοιχα για το δίκαιο:

«Το ίδιο γίνεται και με το δίκαιο. Μόλις γίνει αυτός ο καταμερισμός της εργασίας και δημιουργήσει τους εξ επαγγέλματος νομικούς, ανοίγεται πάλι ένας νέος αυτοτελής τομέας, που, παρ' όλη τη γενική του εξάρτηση από την παραγωγή και το εμπόριο, κατέχει ωστόσο και μια ιδιαίτερη ικανότητα αντίδρασης πάνω σ' αυτούς του τομείς. Σ' ένα σύγχρονο κράτος, το δίκαιο δεν πρέπει μόνο ν' ανταποκρίνεται στη γενική οικονομική κατάσταση, να είναι η έκφρασή του, αλλά να είναι και μια έκφραση με εσωτερική συνοχή, έτσι που να μην αναιρεί τον εαυτό της με εσωτερικές αντιφάσεις. Και για να συντελεστεί αυτό παραβιάζεται όλο και περισσότερο η πιστή αντανάκλαση των οικονομικών σχέσεων.»⁵⁴

52 Ένγκελς, Φρ., επιστολή στον Σμιτ, 27 Οκτώβρη 1890, στο *Διαλεχτά Έργα*, τ. 2, συλλογική έκδοση, 1952, σ. 581.

53 Harnecker, ο.π.:89.

54 ο.π.:579.

Τίθεται εδώ το ζήτημα της αντεπίδρασης του δικαίου στην οικονομική βάση και η χρησιμότητα που έχει ως εγγυητικού της ύπαρξής της. Στη σύγχρονη κοινωνία, το δίκαιο έχει αναβαθμισμένο ρόλο. Εκφράζει μεν τις υπάρχουσες οικονομικές σχέσεις και το κράτος, παρ' όλα αυτά πρέπει να εξασφαλίζει εσωτερική συνοχή, ως προς το ίδιο το δίκαιο, και να αίρει τις αντιφάσεις που εμφανίζονται από την άμεση μετατροπή των οικονομικών σχέσεων σε νόμο. Με την εξέλιξη των οικονομικών σχέσεων, εμφανίζονται νέες αντιφάσεις στο νομικό επίπεδο, γι' αυτό και ο Ένγκελς ορίζει τη διαδικασία εξέλιξης του αστικού δικαίου ως προσπάθεια να παραμεριστούν αυτές οι αντιφάσεις και να επιτευχθεί ένα αρμονικό σύστημα δικαίου. Για να επιτευχθεί αυτό παραβιάζεται όλο και περισσότερο η πιστή αντανάκλαση των οικονομικών σχέσεων.

Προσθέτει στη συνέχεια πως «η αντανάκλαση των οικονομικών σχέσεων με τη μορφή νομικών αρχών στήνει αναγκαστικά αυτές τις σχέσεις με το κεφάλι κάτω». Όλοι φαντάζονται πως δρουν με βάση απριωριστικές θέσεις, ενώ ως αντανακλάσεις των οικονομικών σχέσεων είναι μεταβλητές και σ' έναν βαθμό εξαρτημένες. Αυτό το αναποδογύρισμα, στον βαθμό που δε γίνεται αντιληπτό, το ονομάζει «ιδεολογική αντίληψη», το οποίο με τη σειρά του αντεπιδρά στην οικονομική βάση. Φέρνει ως παράδειγμα το κληρονομικό δίκαιο στην Αγγλία και τη Γαλλία, που το ένα δίνει απόλυτη ελευθερία στη διαθήκη και το άλλο θέτει αυστηρούς περιορισμούς. Από τη μία πλευρά, αυτή η τεράστια διαφορά στο κανονιστικό πλαίσιο δεν μπορεί να εξηγηθεί μόνο με οικονομικούς όρους, ενώ, από την άλλη πλευρά, οι ρυθμίσεις αυτές αντιστοίχως ασκούν μεγάλη αντεπίδραση στην οικονομία, αφού επηρεάζουν την κατανομή της περιουσίας.

Στην *επιστολή* του στον Μέρινγκ λέει για τις πλευρές του εποικοδομήματος:

«Μ' αυτό συνδέεται επίσης και η ανόητη αντίληψη των ιδεολόγων: επειδή αρνιόμαστε ότι οι διάφορες ιδεολογικές σφαίρες, που παίζουν κάποιο ρόλο στην ιστορία, έχουν αυτοτελή ιστορική εξέλιξη, τους αρνιόμαστε και κάθε ιστορική δράση. Στη βάση βρίσκεται εδώ, η

κοινή αντιδιαλεχτική αντίληψη για την αιτία και το αποτέλεσμα σαν πόλους που αντιπαραθέτονται αναλλοίωτοι ο ένας στον άλλο καθώς και το γεγονός ότι ξεχνούν την αλληλεπίδραση.»⁵⁵

Οι πλευρές του εποικοδομήματος δεν έχουν αυτοτελή ιστορική εξέλιξη, αφού οι οικονομικές σχέσεις είναι ο καθοριστικός παράγοντας στην εξέλιξη της κοινωνίας. Αυτό όμως δεν σημαίνει πως το εποικοδόμημα αλλά και ξεχωριστά οι πλευρές του δεν έχουν δική τους ιστορική δράση.⁵⁶ Ένας ιστορικός παράγοντας γεννιέται μεν από οικονομικά γεγονότα, επιδρά όμως παράλληλα κι αυτός πάνω στο περιβάλλον του, ακόμα και στις ίδιες τις αιτίες του, όπως εξηγεί στη συνέχεια του παραπάνω αποσπάσματος.

Όχι μόνο από τα παραπάνω αποσπάσματα, αλλά και από τη γενική λογική που διαπνέει τα ιστορικά έργα του Μαρξ (*Οι Ταξικοί Αγώνες στη Γαλλία, Εμφύλιος Πόλεμος στη Γαλλία, 18η Μπρυμα του Λουδοβίκου Βοναπάρτη*) γίνεται σαφές πως δεν κυριαρχεί στη σκέψη του μια παθητική, ντετερμινιστική λογική για την ιστορική εξέλιξη. Αντίστοιχα, στη *Γερμανική Ιδεολογία, το Κομμουνιστικό Μανιφέστο, την Αθλιότητα της Φιλοσοφίας* κ.α., η ανθρώπινη δράση παίζει κεντρικό ρόλο σε αυτήν την εξέλιξη και ειδικά τις τομές της. Η βασική διατύπωση του Προλόγου της *Κριτικής της Πολιτικής Οικονομίας* και οι υπόλοιπες αναφορές που, απομονωμένα, δίνουν μια εικόνα απόλυτης κυριαρχίας του οικονομικού παράγοντα, οφείλουν, συνεπώς, να συμπληρώνονται από τα παραπάνω.

Αξίζει να σημειωθεί πως η σχετική αυτονομία του δικαίου δεν ισχύει μόνο «προς τα πίσω», δηλαδή για να νομιμοποιήσει υπάρχουσες σχέσεις παραγωγής ή να τις διατηρήσει αν είναι καθυστερημένες και αμφισβητούμενες από τις κοινωνικοοικονομικές διεργασίες. Όταν γεννιούνται καινούργιες μορφές κεφαλαίου ή καινούργιου είδους μορφή οργάνωσης κεφαλαίου τότε η σχετική αυτονομία έχει δράση «προς τα εμπρός». Π.χ. πρώτα έχουμε τον νόμο για τις ανώνυμες εταιρίες και ταυτόχρονα αρχίζουν να εμφανίζονται. Και πάλι, πάντως, η θέσπισή τους σε νόμο

55 Ένγκελς, Φρ., επιστολή στον Μέρινγκ, 14 Ιούλη 1893, στο *Διαλεχτά Έργα*, τ. 2, συλλογική έκδοση, 1952, σ. 585-6.

56 βλ. Καλτσώνης, σ. 25.

προέρχεται από την εκάστοτε υλική ανάγκη του κεφαλαίου.

Συμπερασματικά, για τον ιστορικό υλισμό, παραγωγή και αναπαραγωγή της πραγματικής ζωής είναι το τελικό, καθοριστικό στοιχείο στην εξέλιξη της ιστορίας. Η υλική βάση είναι -σε τελευταία ανάλυση- όπως τόσες φορές σημείωνε ο Ένγκελς, καθοριστική. Τα ποικίλα στοιχεία του εποικοδομήματος, οι νομικές μορφές, οι φιλοσοφικές θεωρίες, οι θρησκευτικές αντιλήψεις, οι ιδεολογίες, είναι βασικές για την πορεία των ιστορικών αγώνων. Μέσα σε όλα αυτά τα στοιχεία υπάρχει αλληλεπίδραση, με το οικονομικό να είναι τελικά το καθοριστικό. Με λίγα λόγια, για τον Μαρξ και τον Ένγκελς την ιστορία τους οι άνθρωποι την κάνουν οι ίδιοι, κάτω όμως από ορισμένες προϋποθέσεις και όρους. Από αυτούς τους όρους, οι οικονομικοί είναι οι αποφασιστικοί. Αυτή την έννοια έχει η καθοριστικότητα του οικονομικού στοιχείου και δεν συνεπάγεται τη μηδενική ή ασήμαντη επιρροή των πλευρών του εποικοδομήματος.

Ο τρόπος, λοιπόν, με τον οποίο το πολιτικό και νομικό στοιχείο ανατροφοδοτεί το οικονομικό κατέχει κεντρική θέση στην ανάλυση του Μαρξ. Η ανάλυση, επομένως, για την έννοια του δικαίου από μαρξιστική οπτική πρέπει να συμπεριλαμβάνει την ιδιότητα της αντεπίδρασης, τα όρια που αυτή έχει, κ.ο.κ, την οποία ο Μαρξ όχι μόνο δεν αγνοεί αλλά, αντιθέτως, οικοδομεί όλη την ερμηνεία του για την πορεία της ιστορίας γύρω από αυτήν.

Όπως αναφέρθηκε ήδη παραπάνω, ο Μαρξ διαίρεσε την ιστορία σε περιόδους προσφέροντας το νέο κριτήριο του τρόπου παραγωγής. Στο πέρασμα από τη μία περίοδο στην επόμενη, οι παραγωγικές δυνάμεις που αναπτύχθηκαν στο πλαίσιο των δοσμένων σχέσεων παραγωγής έρχονται σε αντίφαση με όλο το σύστημα αυτών των σχέσεων, βάζουν εμπόδια στις νέες παραγωγικές δυνάμεις. Σε αυτή τη διαδικασία το παλιό εποικοδόμημα παίζει κρίσιμο ρόλο προσπαθώντας να σταματήσει τις νέες μορφές παραγωγής και εκμετάλλευσης οι οποίες θέτουν σε αμφισβήτηση την παλιά τάξη. Οι νόμοι κηρύσσουν παράνομους τους νέους τρόπους, οι θρησκευτικοί θεσμοί τους κηρύσσουν ανήθικους, κ.ο.κ.⁵⁷ Για τον Μαρξ επομένως ο παράγοντας που κρίνει

57 Χάρμαν, Κ., *Βάση και Εποικοδόμημα*, Μαρξιστικό Βιβλιοπωλείο, Αθήνα, 2009, σ. 23.

το αν η νέα άρχουσα τάξη που θα βασίζεται στις νέες παραγωγικές δυνάμεις θα έρθει στη θέση της παλιάς είναι οι πολιτικοί και ιδεολογικοί αγώνες.⁵⁸ Συνεπώς η θέση που υποστηρίζει πως ο Μαρξ και ο Ένγκελς παραβλέπουν ή υποτιμούν τον πολιτικό και ιδεολογικό παράγοντα και πως η θεωρία τους βλέπει την εξέλιξη της ιστορίας νομοτελειακά, είναι αβάσιμη.

β. για τη σχέση δικαίου-κράτους

Η διαδρομή που ακολουθεί το δίκαιο, από τις πρώτες απόπειρες κωδικοποίησής του του μέχρι και σήμερα, αποδεικνύει τη στενή του σχέση και εξάρτηση με το καθεστώς ιδιοκτησίας και το κράτος που ρυθμίζει και προστατεύει το κάθε καθεστώς. Στον πρώτο κοινωνικοοικονομικό σχηματισμό, το πρωτόγονο κοινοτικό σύστημα⁵⁹, που δεν υπήρχε ατομική ιδιοκτησία, δεν υπήρχε δίκαιο και νομικός καταναγκασμός. Η εξέλιξη των παραγωγικών δυνάμεων και του κοινωνικού καταμερισμού της εργασίας, το πλεόνασμα στην παραγωγή που άρχισε να δημιουργείται, οδήγησαν στην εμφάνιση της ατομικής ιδιοκτησίας.⁶⁰ Η εμφάνιση αυτού του νέου καθεστώτος χρειαζόταν να συνοδευτεί από έναν καταναγκαστικό μηχανισμό που να εξασφαλίζει ότι δε θα ανατραπεί από τους μη ιδιοκτήτες. Με την εμφάνιση, επομένως, των τάξεων, δημιουργείται το κράτος και το δίκαιο, ώστε να ρυθμίζουν και να εξασφαλίζουν την ομαλότητα στη νέα κατάσταση αλλά και να νομιμοποιούν στη συνείδηση της κοινωνίας το νέο καθεστώς.

«Ένα μονάχα έλειπε ακόμα: ένας θεσμός [...] που δε θα καθαγίαζε μονάχα την ατομική ιδιοκτησία [...] αλλά που επίσης θα έβαζε τη σφραγίδα της γενικής κοινωνικής αναγνώρισης στις νέες μορφές απόκτησης ιδιοκτησίας που αναπτύσσονται η μια ύστερα από την άλλη, δηλαδή την αδιάκοπα επιταχυνόμενη αύξηση του πλούτου. Ένας θεσμός που όχι μόνο θα διαιώνιζε τη διάσπαση της κοινωνίας σε τάξεις που μόλις άρχιζε, αλλά που θα διαιώνιζε και το δικαίωμα της

58 Χαρακτηριστικό παράδειγμα προσπάθειας να επιβιώσει το παλιό, η νέα ενωμένη τοπική βουλή και ο Code Napoléon, βλ. Μαρξ, Κ., *Για το Κράτος*, Εξάντας, Αθήνα, 1989, σ. 46-7.

59 Μαρξ, Ένγκελς, *Γερμανική Ιδεολογία*, σ. 63.

60 βλ. Μπαρίτα, Ζ., *Για την επιστήμη του δικαίου και τη διδασκαλία της στα ΑΕΙ*, περ. Κομμουνιστική Επιθεώρηση, τ. 4-5, 2006.

ιδιοκτήτριας τάξης να εκμεταλλεύεται την ακτήμονα τάξη και την κυριαρχία της πρώτης πάνω στη δεύτερη. Και αυτός ο θεσμός ήρθε. Εφευρέθηκε το κράτος.»⁶¹

Για τον Μαρξ και τον Ένγκελς, επομένως, το κράτος και το δίκαιο είναι νομοτελειακό αποτέλεσμα της δημιουργίας των τάξεων και άρα της ανάγκης να διασφαλιστεί η αρμονική συνύπαρξή τους. Από τη στιγμή που οι κοινωνία χωρίστηκε σε αντιμαχόμενες τάξεις με αντικρουόμενα συμφέροντα, έγινε αναγκαία μια δύναμη η οποία θα ρυθμίζει αλλά και θα επιβάλλει -όταν χρειάζεται- την τάξη. Αυτό σημαίνει πως για τον μαρξισμό το κράτος και το αντίστοιχο δίκαιο δεν είναι κάτι που πάντα υπήρξε και πάντα θα υπάρχει αλλά η ύπαρξη και η μορφή του εξαρτώνται από την κοινωνικοοικονομική οργάνωση.

«Το κράτος δεν είναι, λοιπόν, σε καμιά περίπτωση μια δύναμη που επιβλήθηκε στην κοινωνία απέξω. [...] Το κράτος είναι προϊόν της κοινωνίας σε ορισμένη βαθμίδα εξέλιξης. Είναι η ομολογία ότι η κοινωνία αυτή μπερδεύτηκε σε μια αξεδιάλυτη αντίφαση με τον ίδιο τον εαυτό της, ότι διασπάστηκε σε ασυμφιλίωτες αντιθέσεις που είναι ανήμπορη να παραμερίσει. Και για να μη φθείρουν αυτές οι αντιθέσεις, οι τάξεις και τα αντιμαχόμενα οικονομικά συμφέροντα τον εαυτό τους και την κοινωνία σε έναν άκαρπο αγώνα, έγινε αναγκαία μια δύναμη που φαινομενικά στέκεται πάνω από την κοινωνία, για να μετριάξει τη σύγκρουση, για να την κρατάει μέσα στα όρια της «τάξης». Και η δύναμη αυτή που βγήκε από την κοινωνία, αλλά που τοποθετήθηκε πάνω απ' αυτήν, που όλο και περισσότερο αποξενωνόταν απ' αυτήν, είναι το κράτος.»⁶²

Για να είναι, επομένως, αποτελεσματική αυτή η εξωτερική δύναμη, πρέπει να έχει κύρος και αυθεντία για την πλειοψηφία τουλάχιστον της κοινωνίας, να δίνει την εντύπωση ότι ρυθμίζει τις κοινωνικές σχέσεις με τρόπο που να ωφελεί όλα τα

61 Ένγκελς, Φρ., *Η καταγωγή της ατομικής ιδιοκτησίας, της οικογένειας και του κράτους*, Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα, 1997, σ. 132.

62 ο.π.:210-11.

κομμάτια της, να πείθει, με λίγα λόγια, ότι βρίσκεται «πάνω από όλους» και άρα είναι «δίκαιο» και «αντικειμενικό». Ο ανθρώπινος παράγοντας εξατμίζεται από τη διαμόρφωσή του και παίρνει διαστάσεις υπερβατικές.

«Το κράτος μας παρουσιάζεται σαν η πρώτη ιδεολογική εξουσία πάνω στον άνθρωπο. Η κοινωνία δημιουργεί ένα όργανο για τη διαφύλαξη των κοινών της συμφερόντων από εσωτερικές και εξωτερικές επιθέσεις. Το όργανο αυτό είναι η κρατική εξουσία. Μόλις δημιουργηθεί αυτό το όργανο, ανεξαρτητοποιείται απέναντι στην κοινωνία.»⁶³

«Μια και το κράτος είναι λοιπόν η μορφή που μ' αυτή τα άτομα μιας κυρίαρχης τάξης εξασφαλίζουν τα κοινά τους συμφέροντα, και όπου σ' αυτή συνοψίζεται ολόκληρη η ιδιωτική κοινωνία μιας εποχής, έπεται ότι όλοι οι κοινοί θεσμοί περνούν μέσα απ' το κράτος και αποκτούν μια πολιτική μορφή. Από δω προέρχεται η ψευδαίσθηση ότι ο νόμος βασίζεται πάνω στη θέληση, και μάλιστα πάνω στη θέληση την αποσπασμένη από την πραγματική της βάση – πάνω στην ελεύθερη θέληση. Παρόμοια το Δίκαιο περιορίζεται με τη σειρά του στους νόμους.»⁶⁴

Επομένως, η αστική επιστήμη για τον μαρξισμό ανάγει τον νόμο στην απλή θέληση χωρίς να εξετάζει τα ιστορικά αίτια της εμφάνισής του ή ακόμα τις συνθήκες υπό τις οποίες δημιουργείται η θέληση του νομοθέτη. Αφαιρεί με λίγα λόγια τη βασική, για τη διαμόρφωσή του, σχέση του με τις σχέσεις παραγωγής αλλά και την ταξική πάλη. Ο στόχος του νόμου για τον μαρξισμό είναι η επιβολή της θέλησης της κυρίαρχης τάξης είτε με τον εξαναγκασμό, είτε με το «μεταφυσικό» κύρος που έχει στη συνείδηση της κοινωνίας.

Το όργανο της επιβολής αυτής της θέλησης είναι το κράτος. Ο νόμος είναι η μορφή –

63 Ένγκελς, Φρ., *Ο Λουδοβίκος Φόουερμπαχ και το τέλος της κλασικής γερμανικής φιλοσοφίας*, Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα, 2007, σ. 57.

64 Μαρξ, Ένγκελς, *Γερμανική Ιδεολογία*, σ. 130.

ή έστω μια μορφή– αυτής της θέλησης. Η σχέση τους είναι στενή, είναι όμως και κατά μία έννοια αμφίδρομη. Το δίκαιο προσφέρει τις κανονιστικές ρυθμίσεις που είναι αναγκαίες για την εξασφάλιση της κυριαρχίας της μίας τάξης, για την οποία φροντίζει το κράτος με τους μηχανισμούς του. Ειδικότερα, στη μοντέρνα κοινωνία και το κράτος δικαίου (σύμφωνα με το οποίο κυρίαρχος είναι ο νόμος και όχι ο άνθρωπος), η νομιμοποίηση του σύγχρονου καθεστώτος ιδιοκτησίας, διανομής, κατανάλωσης κλπ, από ένα συνεκτικό σύστημα κανόνων και βασισμένο στις σύγχρονες αξίες, τα δικαιώματα κλπ που έχουν κατακτηθεί είναι αναγκαίο. Από την άλλη, το δίκαιο πηγάζει από την κρατική εξουσία, αποκτά ισχύ μέσω αυτής και προστατεύεται από αυτήν.⁶⁵

2.5 Ο μαρξισμός ως κριτική του υπάρχοντος

Βασική πλευρά του μαρξισμού είναι η κριτική του υπάρχοντος. Ο Μαρξ και ο Ένγκελς άσκησαν κριτική στη νομική αντίληψη, όπως εκφράστηκε από τους υποστηρικτές της κάθε περιόδου, αλλά και της ουσίας του, όπως γίνεται αντιληπτή από αυτούς. Πέρα από τη γενική κριτική που διατύπωσαν σε σχέση με τον ταξικό του χαρακτήρα, το οικονομικό του περιεχόμενο κ.λπ., προχώρησαν σε μια κριτική των σχολών της επιστήμης του δικαίου, όπως η εγγελιανή φιλοσοφία του δικαίου⁶⁶, η ιστορική σχολή του δικαίου⁶⁷ και ο «νομικός σοσιαλισμός» του Menger⁶⁸. Πράγματι, η κριτική ως οργανικό κομμάτι της αντίληψής τους για το δίκαιο περιέχεται και στην παρατήρηση του Μαρξ:

«Η κριτική του ουρανού μετατρέπεται έτσι σε κριτική της γης, η κριτική της θρησκείας σε κριτική του δικαίου.»⁶⁹

65 βλ. Καλτσώνης, σ. 41-43.

66 βλ. Μαρξ, Κ., *Κριτική της Εγγελιανής Φιλοσοφίας του Κράτους και του Δικαίου*, Παπαζήση, 1978.

67 βλ. τη δημοσίευση του νεαρού Μαρξ στην *Εφημερίδα του Ρήνου*, με τίτλο «Το Φιλοσοφικό Μανιφέστο της Ιστορικής Σχολής Δικαίου», στο οποίο ασκεί κριτική στον Hugo, στοχεύοντας όμως στον βασικό εκπρόσωπο της σχολής –και τότε υπουργό δικαιοσύνης– Savigny, ώστε να αποφύγει τη λογοκρισία. Για παραπάνω λεπτομέρειες βλ. Σούρλα, Π., *Η κριτική του νεαρού Μαρξ κατά της ιστορικής σχολής του δικαίου* στο «Μελέτες για μια κριτική θεώρηση του δικαίου» (συλλ.), Σάκκουλας, Θεσσαλονίκη, 1985.

68 Κριτική στον Menger άσκησαν κυρίως ο Ένγκελς και ο Κάουτσκι.

69 Μαρξ, Κ., *Κριτική της Εγγελιανής Φιλοσοφίας του Κράτους και του Δικαίου*, σ. 7.

Ο Μαρξ ανάγει την κριτική σε έννοια-κλειδί του θεωρητικού του έργου, όμως δεν τη χρησιμοποιεί ποτέ αφηρημένα.⁷⁰ Αυτό σημαίνει ότι η έννοια της κριτικής μπορεί να αποκτήσει νόημα μόνο για έναν ιστορικά καθορισμένο σχηματισμό και, γενικά, κατηγορία και όχι να δώσει γενικά κριτήρια για την αλλαγή του υπάρχοντος σε κάθε διαφορετική περίοδο ή περίπτωση. Μία κριτική του δικαίου που θα οδηγούσε στην υπέρβασή του και στον αφηρημένο προσδιορισμό ενός «καλύτερου» και πιο «ανθρώπινου» δικαίου ή, σε πιο ακραία εκδοχή, ο στόχος της κοινωνικής απελευθέρωσης μέσω της πραγμάτωσης μιας «πραγματικής» ιδέας του δικαίου, έχει σαφώς ιδεαλιστικό περιεχόμενο και δεν σχετίζεται με την κριτική όπως την εννοούν ο Μαρξ και ο Ένγκελς.⁷¹

Για τον Μαρξ και τον Ένγκελς, λοιπόν, η έννοια της κριτικής μπορεί να αποκτήσει νόημα μόνο για μια ιστορικά καθορισμένη οργάνωση και, γενικά, κατηγορία και όχι να δώσει γενικά κριτήρια για την αλλαγή του υπάρχοντος σε κάθε διαφορετική ιστορικά καθορισμένη περίοδο ή περίπτωση. Η κριτική του δικαίου από την πλευρά του μαρξισμού, στρέφεται όχι μόνο εναντίον των θεσμών του δικαίου αλλά και της νομικής ιδεολογίας, η οποία χαρακτηρίζεται από τους Μαρξ και Ένγκελς ως «νομική ψευδαίσθηση» (juristische Illusion).

Το δίκαιο είναι ο παράγοντας που «ονομάζει τα πράγματα με το όνομά τους». Έτσι ορίζοντας τους ανθρώπους και τα αντικείμενα, δίνοντάς τους μια θέση, τα συνενώνει σε μια κοινή θεώρηση, σε μια σφαιρική παράσταση.⁷² Με αυτή την έννοια, είναι σαφής η ιδεολογική πλευρά του και ο νοσηματοδοτικός χαρακτήρας του.

Η νομική ιδεολογία συνιστά μορφή κοινωνικής συνείδησης. Ως τέτοια δεν αντανakλά απλώς την κοινωνική πραγματικότητα a posteriori αλλά διαμορφώνει ενεργητικά και οργανώνει την κοινωνική δραστηριότητα που την αναπαράγει. Με αυτή την έννοια, από τη μία πλευρά, αποτελεί μια διαστρέβλωση της πραγματικότητας και τη φαντασιακή εικόνα που αποκτούν οι άνθρωποι για τους όρους ύπαρξής τους. Από την άλλη, όμως, έχει και υλική διάσταση. Η νομική ιδεολογία, λοιπόν, έχει ιστορικά

70 Cerroni, U., *Ο Μαρξ και το σύγχρονο δίκαιο*, Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη, 1983, σ. 143.

71 βλ. Reich, «Μαρξιστική θεωρία του δικαίου» στο *Μελέτες για μια κριτική θεώρηση του δικαίου* (συλλ.), Σάκκουλας, Θεσσαλονίκη, σ. 68-71.

72 Miaille, M., *Κριτική εισαγωγή στο δίκαιο*, Παρατηρητής, 1988, σ. 143.

αναγκαίο περιεχόμενο. Εκλογικεύει και νομιμοποιεί την υπάρχουσα κατάσταση ανισότητας και εκμετάλλευσης στους ανθρώπους αλλά διαμορφώνει και τον τρόπο με τον οποίο συνειδητοποιούν, αποκτούν συνείδηση, της πραγματικότητάς τους.⁷³

Η αστική ιδεολογία γενικά, αλλά και ειδικά όπως εκφράζεται στο σύγχρονο δίκαιο, (άρα και η νομική ιδεολογία) εξιδανικεύει το καθεστώς ατομικής ιδιοκτησίας μέσω των βασικών της προσδιορισμών (ισότητα-ελευθερία), τους αντικειμενικούς προσδιορισμούς της ανταλλακτικής αξίας δηλαδή, και διακηρύσσει πως:

- i. όλα τα μέλη της κοινωνίας είναι ελεύθερα και ίσα μεταξύ τους.
- ii. κάθε παραγωγή είναι παραγωγή ενός ελεύθερου υποκειμένου.
- iii. οι νόμοι που επιτρέπουν την εξασφάλιση της λειτουργίας αυτής της κοινωνίας είναι οι φυσικοί νόμοι της ελευθερίας και της ισότητας, οι νόμοι μιας διαδικασίας που κλείνεται στον εαυτό της.⁷⁴

Έτσι, η αστική ιδεολογία διαμορφώνει ένα σύστημα εννοιών, το οποίο θεμελιώνει την αστική κοινωνία. Ατομική ιδιοκτησία, υποκείμενο, βούληση, ελευθερία, ισότητα -εξειδικεύονται και βαθαίνουν μέσω της νομικής ιδεολογίας. Το υποκείμενο εξειδικεύεται ως υποκείμενο δικαίου, η παραγωγή του υποκειμένου εξειδικεύεται ως παραγωγή του υποκειμένου δικαίου, κοκ. Με αυτή την έννοια, η νομική ιδεολογία αποτελεί την εξειδίκευση αλλά και τη νομιμοποίηση της αστικής ιδεολογίας στο μυαλό των ανθρώπων, αφού της προσδίδει ένα πέπλο «δικαιοσύνης». Η εξειδίκευση αυτή πραγματοποιείται μέσω της επιβολής του νόμου, άρα του κρατικού εξαναγκασμού. Έτσι ο κρατικός μηχανισμός επιβάλλει το «έννομο» ως πραγματική εκδήλωση της νομικής ιδεολογίας και αντίστροφα η νομική ιδεολογία δικαιολογεί και δικαιώνει τον κρατικό εξαναγκασμό.⁷⁵ Με αυτό το τρόπο διαγράφεται η σχέση μεταξύ αστικής ιδεολογίας-νομικής ιδεολογίας-κράτους.

73 βλ. Σταμάτης, Κ., *Για τη μαρξιστική θεωρία του δικαίου. Στοιχεία προβληματισμού γύρω από τις επιστημολογικές της προϋποθέσεις*, σ. 99-101.

74 Εντελμάν, Μπ., *Θέσεις για μια μαρξιστική θεωρία του Δικαίου*, περ. Ο Πολίτης, 1978 (τ. 17), σ. 55.

75 ο.π.:56. Αναλυτικότερα βλ. Edelman, B., *Le Droit Saisi par la photographie (éléments pour une théorie marxiste du droit)*, F. Maspero, Paris, 1974.

Γράφει ο Μαρξ στην *Κριτική της Πολιτικής Οικονομίας* για την ελευθερία και την ισότητα στη σφαίρα της κυκλοφορίας:

«Έτσι λοιπόν, η διαδικασία της ανταλλακτικής αξίας που αναπτύσσει την κυκλοφορία, όχι μόνο σέβεται την ελευθερία και την ισότητα, αλλά και τις δημιουργεί. Είναι η πραγματική τους βάση. Η ελευθερία και η ισότητα, ως καθαρές ιδέες, είναι ιδεατές εκφάνσεις αυτών των διαφόρων φάσεων: Το πολιτικό, νομικό και κοινωνικό ανάπτυγμά τους, απλούστατα είναι η αναπαραγωγή τους σε άλλο επίπεδο. (...) Στην πραγματικότητα το σύστημα της ανταλλακτικής αξίας και, ακόμη, το νομισματικό σύστημα είναι το σύστημα της ελευθερίας και της ισότητας. Αλλά οι αντιφάσεις που ξεπετιούνται στη διάρκεια της ανάπτυξής τους είναι ενύπαρκτες, είναι επακόλουθα της ιδιοκτησίας, της ελευθερίας και της ισότητας που μετατρέπονται στο αντίθετό τους.»

Με λίγα λόγια, ο Μαρξ λέει πως οι προσδιορισμοί της ελευθερίας και της ισότητας, συγκεκριμένα η προσωπική «ελευθερία» του εργάτη και η τυπική νομική «ισοτιμία» εργάτη και κεφαλαιοκράτη, ισχύουν στο επίπεδο της κυκλοφορίας και όχι σε αυτό της παραγωγής, εκεί που το κεφάλαιο αποσπά υπεραξία. Η διαδικασία της ανταλλακτικής αξίας, δημιουργώντας την ελευθερία και την ισότητα, παράγει με αυτό τον τρόπο και με την ίδια κίνηση την συνακόλουθη αυταπάτη ότι η ελευθερία και η ισότητα είναι όντως πραγματικές.⁷⁶ Λέει στα *Grundrisse*: «στον ελεύθερο ανταγωνισμό δεν απελευθερώνονται τα άτομα αλλά το κεφάλαιο.»⁷⁷

Επομένως, η αστική νομική επιστήμη παραγνωρίζει το πιο ουσιαστικό στοιχείο, για τον μαρξισμό, του δικαίου: τη σχέση του με τις σχέσεις παραγωγής αλλά και τον ρόλο της ταξικής πάλης στη διαμόρφωσή του. Δεν ερευνά τα ιστορικά αίτια της εμφάνισής του και το εξαρτά από διάφορους παράγοντες, ανάλογα με τη θεωρία που

76 βλ. Εντελμάν, Μπ., *Θέσεις για μια μαρξιστική θεωρία του Δικαίου*, περ. Ο Πολίτης, 1978 (τ. 17), σ. 53.

77 Μαρξ, Κ., *Βασικές γραμμές της κριτικής της πολιτικής οικονομίας (Grundrisse)*, ελλ. μετάφραση, Στοχαστής, Αθήνα, 1990, σ. 498.

υπερισχύει. Το εξαρτά από το αρμόδιο όργανο που πρότεινε τον συγκεκριμένο νόμο, τη συγκεκριμένη στιγμή (νομικός θετικισμός), από τη βούληση των ανθρώπων ως εκλογικού σώματος που ψηφίζει τα αντιπροσωπευτικά όργανα που νομοθετούν (θεωρία της γενικής βούλησης⁷⁸), από ένα σύνολο κανόνων που δεν είναι μόνο κρατικοί αλλά προέρχονται από διάφορες πηγές, π.χ. κανόνες για τις εταιρίες, την εκκλησία κ.α. (νομικός πλουραλισμός), κ.ο.κ. Κυρίαρχα «ανάγει το νόμο στην απλή θέληση», χωρίς να εξετάζει τους κοινωνικούς όρους σχηματισμού της και, με αυτή την έννοια, η νομική επιστήμη αντιμετωπίζεται ως τυπική ερμηνεία νομικών κανόνων.

⁷⁸ βλ. Δημητρόπουλο, Α., *Γενική Συνταγματική Θεωρία*, Σάκκουλας, 2004, σ. 55: «Εφόσον στο δημοκρατικό πολίτευμα ο ίδιος ο λαός θέτει το δίκαιο, είναι επόμενο να θέτει κανόνες σύμφωνα με τη δική του κοινωνική συνείδηση.»

3. Η σοβιετική συζήτηση

3.1. Η ορμή της πρώτης επαναστατικής περιόδου

«Το δίκαιο είναι το όπιο του λαού!»⁷⁹

Η φράση αυτή που διατύπωσε ο Ράισνερ τον καιρό αμέσως μετά την Οκτωβριανή επανάσταση αντηχούσε πλήρως το πνεύμα της εποχής, την ανυπομονησία και ταυτόχρονα την εμπιστοσύνη στη μεγάλες απελευθερωτικές τομές, στον απόηχο της πρώτης «εφόδου στον ουρανό.»⁸⁰ Η σκέψη αυτή είναι βαθιά επηρεασμένη από την προοπτική του μαρασμού του κράτους και, μαζί με αυτού, του νόμου, των εμπορευματικών σχέσεων και της ταξικής διάρθρωσης της κοινωνίας. Το νόημα της φράσης είναι πως το δίκαιο, όπως και η θρησκεία, έχει ναρκωτική επίδραση, αφού καθησυχάζει τους ανθρώπους ότι τα «στραβά» θα διορθωθούν, ότι υπάρχει κάτι πάνω από αυτούς, σχεδόν μεταφυσικό, που τα ρυθμίζει, που είναι πέρα από την αντίληψή τους αλλά θα πρέπει να του έχουν εμπιστοσύνη. Το δίκαιο, για τη μετεπαναστατική Ρωσία συμβόλιζε, επομένως, ένα από τα βασικά εργαλεία των κυρίαρχων με το οποίο καθαγιαζόταν και νομιμοποιούνταν η εκμετάλλευση τους προηγούμενους αιώνες. Το σύνθημα που είχε μεγάλη απήχηση εκείνη την περίοδο και συμπύκνωνε το κλίμα της είναι το απόφθεγμα του Βολταίρου: «Αν θέλετε να' χετε καλούς νόμους, κάψτε τους παλιούς και κάντε νέους.»

Την πρώτη περίοδο της οικοδόμησης τα ζητήματα της οικονομίας, του δικαίου, και συνολικά αυτών που ρύθμιζαν τις ζωές των ανθρώπων αλλά και έπαιζαν κρίσιμο ρόλο

⁷⁹ Ράισνερ, κατά το «η θρησκεία είναι το όπιο του λαού».

⁸⁰ βλ. Μιχαήλ, Σ., *Ο Μαρξ πέραν του Ρουσσώ*, περ. Θέσεις, τ. 102, 2008, σ. 71.

στη κατεύθυνση που θα έπαιρνε αυτή η μακρά και επίπονη διαδικασία, μπήκαν επιτακτικά στη συζήτηση και δίχασαν τους σοβιετικούς μαρξιστές. Η οικοδόμηση του σοβιετικού κράτους και οι εγκαθίδρυση νέων οικονομικών και κοινωνικών σχέσεων απαιτούσε αντίστοιχη νομική ρύθμιση και κάλυψη. Ειδικά μετά το 1924 και τον θάνατο του Λένιν και το κλείσιμο της πρώτης ηρωικής εποχής ανοίγει η φάση του προβλήματος της σταθεροποίησης των νομικών και πολιτικών θεσμών. Έτσι, η συζήτηση για το κράτος, το δίκαιο και την πολιτική παίρνει ώθηση και πιάνει όλα τα βασικά θεωρητικά προβλήματα του νομικού φαινομένου και των σχέσεών του με την οικονομία και την πολιτική. Βασικότεροι εκπρόσωποι της πλούσιας και βαθιάς θεωρητικής συζήτησης της δεκαετίας του 1920 στην ΕΣΣΔ ήταν ο Ε. Πασουκάνις (1890-1938)⁸¹ και ο Π. Ι. Στούτσκα⁸² (1865-1932).

3.2. Η συμβολή των Ε. Πασουκάνις και Π. Ι. Στούτσκα

α. Ε. Πασουκάνις

Ο Πασουκάνις είναι ο θεωρητικός του δικαίου που παρουσιάζει τη μεγαλύτερη πρωτοτυπία. Γι' αυτόν η εξήγηση του νομικού φαινομένου βρίσκεται στην ιστορική του καταγωγή. Η ερώτηση που θέτει στην αρχή του βιβλίου του είναι: «Πού πρέπει να αναζητήσουμε την κοινωνική εκείνη σχέση, της οποίας η νομική μορφή είναι αναπότρεπτη αντανάκλαση;»⁸³ Θέλησε να αποδείξει πως το δίκαιο, σαν σύστημα κανόνων, με συνοχή και ιδιαίτερη λογική, διαφοροποιείται από τις άλλες σφαίρες της κοινωνικής οργάνωσης ή δομής και πως λειτουργεί σαν αναγκαία αποκρυστάλλωση καθορισμένων κοινωνικών σχέσεων: των σχέσεων μιας αναπτυγμένης εμπορευματικής κοινωνίας.⁸⁴

Το δίκαιο κατά τον Πασουκάνις:

81 Διετέλεσε Διευθυντής του Ινστιτούτου για το Σοβιετικό Σύνταγμα, αντιπρόεδρος στην Ακαδημία Επιστημών της ΕΣΣΔ και νομικός και θεωρητικός με μεγάλο κύρος εντός και εκτός ΕΣΣΔ.

82 Το 1917-1918 ήταν λαϊκός επίτροπος της δικαιοσύνης, το 1918-1919 πρόεδρος της επαναστατικής κυβέρνησης της Λετονίας και μετά την κατάρρευση της λετονικής δημοκρατίας γίνεται πρόεδρος του ανωτάτου Δικαστηρίου της Ομοσπονδιακής Σοβιετικής Σοσιαλιστικής Δημοκρατίας της Ρωσίας. Διετέλεσε ακόμα καθηγητής στο Πανεπιστήμιο της Μόσχας και αρχισυντάκτης του περιοδικού *Το σοβιετικό κράτος και η επανάσταση του δικαίου*.

83 ο.π.:89.

84 Μανιτάκης, Α., «Μαρξισμός και δίκαιο» του Εβγκένι Πασουκάνις, σ 79.

«αντιπροσωπεύει την μυστικοποιημένη μορφή μιας ειδικής κοινωνικής σχέσης (...) της σχέσης ανταλλαγής ανάμεσα σε ιδιοκτήτες εμπορευμάτων.»⁸⁵

Συνεπώς, δεν αποτελεί απλώς μια ιδεολογία που εκφράζει τη θέληση της αστικής τάξης αλλά και μια πραγματική σχέση, μια πραγματική μεσολάβηση των παραγωγικών σχέσεων: «Ο δούλος είναι ολοκληρωτικά εξαρτημένος από τον κύριό του και γι' αυτόν ακριβώς το λόγο η σχέση τούτη εκμετάλλευσης δεν έχει ανάγκη από κάποια ιδιαίτερη νομική επεξεργασία. Αντίθετα, ο μισθωτός εργάτης εμφανίζεται στην αγορά σαν ελεύθερος πωλητής της εργασιακής του δύναμης και γι' αυτό η σχέση της καπιταλιστικής εκμετάλλευσης δεσμεύεται από τη νομική μορφή της σύμβασης».⁸⁶ Συμφωνώντας με τους Μαρξ και Ένγκελς λέει πως «το δίκαιο δεν υπάρχει μόνο στο κεφάλι και τις θεωρίες των ειδικών – νομομαθών: έχει παράλληλα μια ιστορία που δεν εκδηλώνεται σαν εννοιολογικό σύστημα αλλά σαν ιδιαίτερο σύστημα σχέσεων.»

Με αυτή τη λογική, ο Πασουκάνις κάνει τη διαπίστωση πως ο ορισμός του δικαίου ως συστήματος κοινωνικών σχέσεων που αντιστοιχεί στα συμφέροντα της κυρίαρχης τάξης και τα διαφυλάσσει με μια θεσμικά οργανωμένη βία «μας δείχνει τα εμπειρικά όρια που χαράζει η ιστορία κάθε φορά στη νομική λογική, αλλά δεν αποκαλύπτει τις βαθιές ρίζες της ίδιας αυτής λογικής». Αυτός ο ορισμός (που έδωσε ο Στούτσκα) «φανερώνει το ταξικό περιεχόμενο των νομικών μορφών, αλλά δεν μας εξηγεί γιατί αυτό το περιεχόμενο παίρνει τέτοια μορφή.»⁸⁷ Το δίκαιο ως προϊόν εξουσιαστικής βούλησης, και μόνο, κρίνεται από αυτόν ως επιφανειακή ανάλυση. Για να την υπερβεί εισάγει την έννοια του δικαίου ως συναίνεσης, ως «ανταπόκρισης, δηλαδή, στη δομή παραγωγής, στις "φετιχιστικές" παραστάσεις που επιβάλλονται στα άτομα από τους οικονομικούς νόμους»⁸⁸, αξιοποιώντας με αυτό τον τρόπο την έννοια του φετιχισμού

85 Πασουκάνις, σ. 89.

86 <https://2008-2012.net/2017/02/14/%CE%B5-%CF%80%CE%B1%CF%83%CE%BF%CF%85%CE%BA%CE%AC%CE%BD%CE%B9%CF%82-%CF%84%CE%BF-%CE%B4%CE%B9%CE%B5%CE%B8%CE%BD%CE%AD%CF%82-%CE%B4%CE%AF%CE%BA%CE%B1%CE%B9%CE%BF/>

87 Πασουκάνις, σ. 91.

88 Δημούλης, Δ., Μηλιός, Γ., *Θεωρία της αξίας, ιδεολογία και «φετιχισμός»*, περ. Θέσεις, τ. 66, 1999, σ. 35.

του εμπορεύματος.

Η φιλοσοφία του δικαίου για αυτόν «δεν είναι στην πραγματικότητα άλλη από τη φιλοσοφία της εμπορευματικής οικονομίας που θεσμοποιεί τους πιο γενικούς, πιο αφηρημένους όρους κάτω από τους οποίους η ανταλλαγή μπορεί να συντελεστεί σύμφωνα με το νόμο της αξίας και η εκμετάλλευση με τη μορφή της “ελεύθερης σύμβασης”». ⁸⁹ Επομένως, οι αφηρημένες αρχές του νομικού συστήματος εκφράζουν τα συμφέροντα της αστικής τάξης αυτές καθαυτές και με αυτή την έννοια δε χρησιμοποιεί τη διαμεσολάβηση του κράτους και του καταναγκασμού που εμπεριέχει για να θεμελιώσει τον ταξικό χαρακτήρα του δικαίου.

Ο Πασουκάνις είναι επηρεασμένος από την αντι-κανονιστική πολεμική ⁹⁰. Έβλεπε την ουσία του δικαίου στις κοινωνικές σχέσεις και τόνιζε την προτεραιότητα που έχουν αυτές απέναντι στον νομικό κανόνα. ⁹¹ Επιδιώκει να αποδείξει την υπεροχή του περιεχομένου απέναντι στη μορφή και υπό αυτό το πρίσμα συχνά φαίνεται, τουλάχιστον με την πρώτη ματιά, να υποτιμά το πολιτικό στοιχείο. Εντοπίζει μεν την ιστορική σύνδεση ανάμεσα στη νομική μορφή και την εμπορευματική σχέση, παραγνωρίζει όμως ότι απαραίτητος κρίκος αυτής της σχέσης είναι η πολιτική και το κράτος, και ότι ο τρόπος και το εργαλείο με το οποίο εγκαθιδρύεται είναι ο κανόνας δικαίου. ⁹² Απωθώντας αυτή τη σχέση βλέπει το νομικό φαινόμενο κατά βάση ως οικονομικό.

Βαθιά επηρεασμένος από τον Λούκατς, ο Πασουκάνις συμφωνεί πως η κατανόηση της ιδεολογίας του καπιταλισμού και των προϋποθέσεων εξάλειψής της προϋποθέτει την κατανόηση του φετιχιστικού χαρακτήρα του εμπορεύματος ως «μορφής αντικειμενικότητας» αλλά και ως βάσης «των υποκειμενικών συμπεριφορών.» ⁹³ Ο φετιχιστικός χαρακτήρας του εμπορεύματος περικλείει όλο τον ιστορικό υλισμό, τη διαδικασία με την οποία το προλεταριάτο κατανοεί την καπιταλιστική κοινωνία.

89 Cerroni, πρόλογος στο *Μαρξισμός και δίκαιο* του Πασουκάνις, σ. 15.

90 Κύριος εκπρόσωπος της κανονιστικής θεωρίας είναι ο Χ. Κέλσεν.

91 Κουτσονάσιος, Χ., *Πλευρές της θεωρητικής συζήτησης για το δίκαιο στην ΕΣΣΔ τη δεκαετία του 1920*, περ. Επιστημονική Σκέψη, τ. 25, 1985, σ. 65.

92 Cerroni, πρόλογος στο *Μαρξισμός και δίκαιο*, του Πασουκάνις, σ. 20.

93 Λούκατς, Γκ., *Ιστορία και Ταξική Συνείδηση*, σ. 171.

Οι νομικές κατηγορίες ή αναπαραστάσεις είναι και αυτές αναγκαίες διαμεσολαβήσεις, μορφές ιδεατές και αντικειμενοποιημένες ενός αρθρωμένου συνόλου κοινωνικών σχέσεων, μιας ιστορικά καθορισμένης κοινωνικής πραγματικότητας, όπως αυτή συγκροτείται και αναπαράγεται μέσα από ορισμένο τύπο κοινωνικών σχέσεων. Την ιστορική αυτή σχέση την εντοπίζει στις εμπορευματικές σχέσεις.^{94 95} Κάθε νομική σχέση είναι μια σχέση υποκειμένων. Το υποκείμενο είναι το άτομο της νομικής θεωρίας. Η καπιταλιστική κοινωνία είναι μια κοινωνία εμπορευματοκατόχων και η ιδιοκτησία γίνεται η βάση της ανάπτυξης και της νομικής μορφής μόνο ως ελευθερία διάθεσης στην αγορά. Η γενικότερη έκφραση αυτής της ελευθερίας διάθεσης είναι η κατηγορία του νομικού υποκειμένου. Το αντικείμενο είναι το εμπόρευμα, το υποκείμενο είναι ο εμπορευματοκάτοχος.⁹⁶ Με αυτή την έννοια, προσθέτει πως ο φетиχισμός του εμπορεύματος ολοκληρώνεται με τον νομικό φетиχισμό.

Στο τέταρτο κεφάλαιο του *Μαρξισμός και Δίκαιο*, «εμπόρευμα και υποκείμενο», ο Πασουκάνις ασχολείται με την έννοια του «υποκειμένου δικαίου», το οποίο θεωρεί το άτομο της νομικής θεωρίας, το πιο απλό στοιχείο του, και που ως εκ τούτου χρησιμεύει σαν βάση στην ανάλυσή του.⁹⁷ Η ανάλυση της μορφής του υποκειμένου ξεκινά από την ανάλυση της εμπορευματικής μορφής, στην οποία ο άνθρωπος πραγματώνει την πλήρη και αφηρημένη ελευθερία βούλησης.⁹⁸ Ως υποκείμενο είναι ιδιοκτήτης του αντικειμένου-εμπορεύματος και το ανταλλάσσει. Έτσι γεννιέται ο νομικός φетиχισμός που συμπληρώνει το φетиχισμό του εμπορεύματος. Στον οικονομικό φетиχισμό τα πράγματα είναι φορείς αξίας με φυσικό τρόπο, στο νομικό φетиχισμό τα υποκείμενα που κινούν τα πράγματα είναι φορείς κυριαρχίας.⁹⁹

«Οι σχέσεις των ανθρώπων στην παραγωγική διαδικασία αποκτούν έτσι, σε κάποιο στάδιο ανάπτυξης, διπλά αινιγματική μορφή. Εμφανίζονται από τη μία σαν σχέσεις μεταξύ πραγμάτων

94 Μανιτάκης, Α., *Ζητήματα ιστορικοδιαλεκτικής θεώρησης της νομικής μορφής*, σ. 19.

95 Την ίδια σχέση εντοπίζουν και ο U. Cerroni και M. Mialle.

96 βλ. Βρανίτσκι, Πρ., *Ιστορία του Μαρξισμού*, τόμος Β', Οδυσσέας, Αθήνα, 2008, σ. 112.

97 Πασουκάνις, σ. 115

98 ο.π.:117.

99 Δημούλης, Δ., Μηλιός, Γ., *Θεωρία της αξίας, ιδεολογία και «φетиχισμός»*, περ. Θέσεις, τ. 66, 1999, σ. 34.

(εμπορευμάτων) και από την άλλη σαν βουλευτικές σχέσεις μεταξύ μονάδων αμοιβαία ανεξάρτητων και ίσων (τα υποκείμενα δικαίου). Πλάι στη μυστικιστική ιδιότητα της αξίας προβάλλεται κάτι εξίσου αινιγματικό: το δίκαιο. Ταυτόχρονα, η μοναδική και ομοιογενής σχέση παίρνει δύο αφηρημένες και βασικές όψεις: μια οικονομική και μια νομική.»¹⁰⁰

Είναι σαφές από τα παραπάνω αλλά και από όλα τα βασικά σημεία της ανάλυσής του πως για τον Πασουκάνις η ερμηνεία του νομικού συστήματος ξεκινά από την αναλογία του εμπορεύματος ως «φυσικού» φορέα αξίας με το υποκείμενο ως «φυσικό» φορέα βούλησης. Η αναλογία αυτή διαπερνά όλο το έργο του.

«Η νομική τάξη διακρίνεται από κάθε άλλο είδος κοινωνικής τάξης στο βαθμό ακριβώς που αφορά τα απομονωμένα ξεχωριστά υποκείμενα. Ο νομικός κανόνας οφείλει την ιδιομορφία του, που τον ξεχωρίζει από το γενικό σύνολο των άλλων ηθικών, αισθητικών, κερδοσκοπικών, κλπ. κανόνων, στο ότι ακριβώς προϋποθέτει ένα πρόσωπο που έχει δικαιώματα και το οποίο έτσι ασκεί ζωντανές αξιώσεις.»¹⁰¹

Υποστηρίζει, επομένως, την ιδιαιτερότητα της νομικής τάξης την ίδια στιγμή που αντιλαμβάνεται την οικονομική σχέση ως την πηγή της έννομης σχέσης.¹⁰² Η ανάλυσή του αποβλέπει στο να δείξει με ποιο τρόπο η δομή μιας κοινωνίας (οι αρχές λειτουργίας της που συγκροτούν τον εννοιολογικό πυρήνα ενός τρόπου παραγωγής) καθιστά αναγκαίο ένα σύστημα κανόνων κοινωνικής ρύθμισης που υιοθετεί ορισμένες παραδοχές και τις επιβάλλει καταναγκαστικά ως γενικώς ισχύουσες (ελεύθερα και ίσα υποκείμενα, συμβόλαιο, δόμηση του δημόσιου δικαίου με βάση το ιδιωτικό, ελεύθερη βούληση).¹⁰³

Κατά τη γνώμη του, οι αφηρημένες κατηγορίες του σύγχρονου δικαίου (π.χ.

100 Πασουκάνις, σ. 123.

101 ο.π.:107.

102 βλ. Cerroni, πρόλογος στο *Μαρξισμός και δίκαιο*, του Πασουκάνις, σ. 20.

103 Δημούλης, Δ., Μηλιός, Γ., *Θεωρία της αξίας, ιδεολογία και «φетиχισμός»*, περ. Θέσεις, τ. 66, 1999, σ. 35.

υποκείμενο δικαίου, κανόνας δικαίου κλπ) αναπτύχθηκαν πλήρως και με την πολυπλοκότητα που τις χαρακτηρίζει στην εποχή της γενικευμένης εμπορευματικής παραγωγής. Εμφανίστηκαν μεν σαν έννοιες στους προκαπιταλιστικούς κοινωνικούς σχηματισμούς της απλής εμπορευματικής παραγωγής (π.χ. στη Ρώμη πρωτοεμφανίστηκε πληθώρα σύγχρονων νομικών κατηγοριών), παρ' όλα αυτά, ολοκληρώθηκαν λογικά όταν η ανταλλακτική αξία κυριάρχησε πάνω στην αξία χρήσης.

«Μόνο η αστική καπιταλιστική κοινωνία δημιουργεί τις απαραίτητες συνθήκες ώστε να καθορίζεται πλήρως το νομικό στοιχείο στις κοινωνικές σχέσεις.»¹⁰⁴

«Μόνο οι καπιταλιστικο – εμπορευματικές σχέσεις διαμορφώνουν το αντικείμενο της πολιτικής οικονομίας σαν ξεχωριστού θεωρητικού συστήματος το οποίο χρησιμοποιεί τις ειδικές του έννοιες.»¹⁰⁵

Πολύ σημαντικό μεθοδολογικό στοιχείο της ανάλυσής του, επομένως, έχει να κάνει με την αντιστοίχιση του τρόπου ανάλυσης της νομικής μορφής με αυτόν της εμπορευματικής μορφής, μια από τις πιο προφανείς αναλογίες νομικού / οικονομικού που γενικά χρησιμοποιεί. Η αντιστοίχιση αυτή είναι μια γενική μεθοδολογική τοποθέτηση που έγκειται στην ανεύρεση ενός λογικού και γενετικού οργανικού δεσμού των νομικών κατηγοριών με τις οικονομικο-κοινωνικές σχέσεις, που θα στηριζόταν όχι πια στο ελάχιστο ικανοποιητικό και πολύ γενικόλογο πεδίο της «διαλεκτικής βάσης – εποικοδομήματος», αλλά στο πεδίο μιας οργανικής αναπαράστασης του σύγχρονου τυπικού νομικού συστήματος σαν ιστορικού πεδίου αναφοράς του συστήματος της εμπορευματο-καπιταλιστικής παραγωγής.¹⁰⁶ Όπως ο φετιχισμός του εμπορεύματος θα εξαλειφθεί μόνον μαζί με τον καπιταλισμό, έτσι και η τύχη του αστικού δικαίου με τα υποκείμενά του συνδέεται άρρηκτα με τον καπιταλισμό. Άρα ο μαρasmus του δικαίου θα καταστεί δυνατός μόνον όταν εξαλειφθούν οι οικονομικές σχέσεις που βασίζονται στη σύμβαση και στη δικαστική

104 Πασουκάνις, σ. 67.

105 ο.π.:65-6.

106 Cerroni, U., πρόλογος στο *Μαρξισμός και δίκαιο*, του Πασουκάνις, Ε., Οδυσσέας, 1985, σ. 14.

επίλυση διαφορών.¹⁰⁷

Είναι σαφές από τα παραπάνω πως ο Πασουκάνις δε θέτει ως αντικείμενο της έρευνάς του γενικά το δίκαιο, καθώς κάτι τέτοιο θα είχε υπερβατικό χαρακτήρα και θα συνιστούσε μια αφαίρεση ανιστορική. Μιλώντας για το δίκαιο αναφέρεται πάντα στο ιδιωτικό – καπιταλιστικό, καθώς μόνο αυτό αντιλαμβάνεται ως τέτοιο. Αυτή η επιλογή του δεν στηρίζεται μόνο στη θέση του ιστορικού υλισμού, ότι δεν μπορεί να ερευνηθεί ένα αντικείμενο πέρα από τους ιστορικούς και υλικούς καθορισμούς του, αλλά ενέχει παράλληλα και μία ακόμα μεθοδολογική παραδοχή, την πρωταρχικότητα του παρόντος πάνω στο παρελθόν.

«Η αστική κοινωνία είναι η ιστορική οργάνωση της πιο ανεπτυγμένης παραγωγής και ταυτόχρονα της πιο ποικίλης που θα μπορούσε να γίνει. Οι κατηγορίες που εκφράζουν τις σχέσεις της κοινωνίας αυτής και οι οποίες επιτρέπουν να κατανοήσουμε τη δομή της, επιτρέπουν ταυτόχρονα να υπολογίσουμε τη δομή και τις παραγωγικές σχέσεις όλων των προηγούμενων κοινωνικών μορφών, από τα λείψανα και τα στοιχεία των οποίων αποτελέστηκε αυτή.»¹⁰⁸

Αποβλέπει, λοιπόν, στο ναδειχθεί ότι ένα δίκαιο με τα δομικά χαρακτηριστικά του αστικού δεν υπήρξε πριν από τον καπιταλισμό ούτε θα υπάρξει μετά από αυτόν, διότι πηγή του είναι η ιστορικά συγκεκριμένη ρύθμιση της «κοινωνικότητας» (αποτύπωση του κοινωνικού χαρακτήρα των επιμέρους παραγωγικών διαδικασιών, τύπος της πολιτικής δομής και ιδεολογική αποτύπωσή της) μέσω της κυκλοφορίας εμπορευμάτων. Αυτό το δίκαιο έχει ιστορικά μοναδικό χαρακτήρα λόγω της μορφής του και λόγω του καθολικού χαρακτήρα της εφαρμογής του, σε αντίθεση με προηγούμενα «δίκαια».¹⁰⁹

Με αυτή την «απόλυτη» τοποθέτηση ο Πασουκάνις κατορθώνει να αποσυνδέσει το δίκαιο από τη Δικαιοσύνη, την Ηθική, το Παγκόσμιο Πνεύμα, τη γενική βούληση του

¹⁰⁷ Πασουκάνις, σ. 135επ.

¹⁰⁸ ο.π.:78.

¹⁰⁹ Δημούλης, Δ., Μηλιός, Γ., *Θεωρία της αξίας, ιδεολογία και «φетиχισμός»*, περ. Θέσεις, τ. 66, 1999, σ. 35.

λαού, ή τον «σκέτο» καταναγκασμό, και κάθε είδους ιδεαλιστικές, κατά τη γνώμη του, εξηγήσεις για την προέλευση, τον σκοπό του και την «ουσία» του.

Βαθιά επηρεασμένος από το πνεύμα της μετεπαναστατικής περιόδου, όπως περιγράφηκε παραπάνω, αντιλαμβάνεται την μαρξιστική θεωρία του δικαίου ως θεωρία της ανάπτυξης της νομικής μορφής στην εμπορευματική αστική κοινωνία, από τη μία πλευρά, και, από την άλλη, ως θεωρία του αφανισμού της σε μια σοσιαλιστική κοινωνία που απελευθερώθηκε από τον φετιχισμό του εμπορεύματος, ως θεωρία, δηλαδή, του μαρασμού του δικαίου.¹¹⁰ Λέει για το δίκαιο στον σοσιαλισμό:

«Η κατάργηση των κατηγοριών του αστικού δικαίου θα σημαίνει στις συνθήκες αυτές την κατάργηση γενικά του δικαίου, δηλαδή την βαθμιαία εξαφάνιση του νομικού στοιχείου στις ανθρώπινες σχέσεις.»¹¹¹

Η διαδικασία εξάλειψης της νομικής μορφής συνεπάγεται το βαθμιαίο πέρασμα από την μέθοδο της κατανομής σύμφωνα με τα ισοδύναμα (για καθορισμένη ποσότητα εργασίας, καθορισμένη ποσότητα κοινωνικού προϊόντος) στην πρακτική προβολή της φόρμουλας του ανεπτυγμένου κομμουνισμού: «από τον καθένα ανάλογα με τις δυνατότητές του στον καθένα ανάλογα με τις ανάγκες του». Επομένως, υποστηρίζει πως το δίκαιο είναι προορισμένο να σβήσει (όπως και το κράτος), στο μέτρο που εξαφανίζονται οι εμπορευματικές σχέσεις, όταν καταργηθεί οριστικά η μορφή της σχέσης μεταξύ ισοδύναμων.¹¹²

Διαφωνεί με τους περισσότερους σοβιετικούς νομικούς της σταλινικής περιόδου που έβλεπαν την προοδευτική ανάπτυξη του σοσιαλισμού στο «περισσότερο δίκαιο» και «περισσότερο κράτος». Με αυτή την έννοια υποστηρίζει, επίσης, πως δεν είναι δυνατό να μιλάμε για «προλεταριακό» δίκαιο, στο βαθμό που ο σοσιαλισμός δεν αποτελεί έναν ξεχωριστό κοινωνικοοικονομικό σχηματισμό, αφού δεν χαρακτηρίζεται από μια ειδική μορφή σχέσης ανάμεσα στα μέσα παραγωγής και τους άμεσους

110 βλ. Reich, σ. 65.

111 Πασουκάνις, σ. 69.

112 ο.π.:71

παραγωγούς.¹¹³ Αντιλαμβάνεται το καθήκον της μαρξιστικής θεωρίας ως εξής:

«Μόνο όταν θα έχουμε μελετήσει στο βάθος, το ρυθμό και τη μορφή της κατάργησης των αξιακών σχέσεων στην οικονομία και ταυτόχρονα την καταστροφή των ιδιωτικών νομικών στοιχείων του νομικού εποικοδομήματος και, τελικά, την προοδευτική διάλυση του ίδιου του συνόλου του νομικού εποικοδομήματος που ορίζεται από τις βασικές αυτές διαδικασίες, θα μπορούμε να πούμε ότι τουλάχιστον ερμηνεύσαμε μια πλευρά της οικοδόμησης του μελλοντικού αταξικού πολιτισμού.»¹¹⁴

β. Π. Ι. Στούτσκα

Ο Στούτσκα άφησε μεγάλη θεωρητική κληρονομιά για ζητήματα που αφορούν το κράτος και το δίκαιο. Ο ορισμός που έδωσε για το δίκαιο είναι από αυτούς που αναγνωρίζονται κατά κόρον από τους εκπροσώπους της μαρξιστικής νομικής θεωρίας και αυτός που κυριάρχησε στην ΕΣΣΔ.

«Το δίκαιο είναι ένα σύστημα κοινωνικών σχέσεων που εκφράζει τα συμφέροντα της κυρίαρχης τάξης και προστατεύεται από την οργανωμένη εξουσία της.»¹¹⁵

Σχολιάζοντας τον ορισμό που έδωσε ο ίδιος, επεξηγεί ότι οι κοινωνικές σχέσεις, η διατήρηση των οποίων συμφέρει την κυρίαρχη τάξη, αποτελούν το περιεχόμενο του δικαίου· το δίκαιο αυτό καθαυτό αποτελεί τη μορφή διοργάνωσης των εκδηλώσεών τους (των κοινωνικών σχέσεων). Η μορφή αυτή είναι πολύπλευρη και εμπεριέχει τρία στοιχεία: τις νομικές σχέσεις (συγκεκριμένη μορφή δικαίου), το νόμο και τη νομική συνείδηση (αφηρημένες μορφές).¹¹⁶

Παρατηρεί κανείς από τον ορισμό και την εξήγησή του πως, σε σχέση με τον

113 βλ. Μανιτάκη, «Μαρξισμός και δίκαιο» του Εβγκένι Πασουκάνις, περ. Ο Πολίτης, τ. 17, 1978, σ. 60-1.

114 Πασουκάνις, σ. 138.

115 Στούτσκα, σ. 49.

116 ο.π.:24-5.

Πασουκάνις, ο οποίος αναγνωρίζει μια ξεχωριστή ιδιαιτερότητα στο δίκαιο, ο Στούτσκα δεν εντοπίζει το ίδιο στοιχείο. Συνδέει ευθύγραμμα το δίκαιο με το κράτος και την οικονομία και δεν δίνει βάρος στα στοιχεία που ξεχωρίζουν τις νομικές σχέσεις από τις παραγωγικές, τις πολιτικές κ.λπ.

Σημαντικό κομμάτι της σκέψης του Στούτσκα αφορά την επιλογή να δώσει πρωτεύουσα σημασία στην επαναστατική νομική συνείδηση. Πίστευε στον θετικό δημιουργικό ρόλο του σοβιετικού δικαίου και εξαρτούσε την οικοδόμηση του σοσιαλισμού σε μεγάλο βαθμό από αυτό. Γι' αυτόν είχε μεγάλη σπουδαιότητα η τήρηση των υποχρεωτικών κανόνων συμπεριφοράς¹¹⁷. Η τήρηση, όμως, των νόμων του νέου κράτους. Υποστήριζε πως η νέα νομοθεσία αντανakλούσε τα συμφέροντα της κοινωνικής πλειοψηφίας και, με αυτή την έννοια, ήταν ένθερμος υποστηρικτής της επαναστατικής νομιμότητας, και από την άποψη της νομικής συνείδησης της πλειοψηφίας, και από αυτή της υποχρέωσης των υπηρεσιακών προσώπων σε τήρηση των κανόνων.

Βασικό κομμάτι της αντίληψής του σχετίζεται με την κατάδειξη του ταξικού και καταναγκαστικού χαρακτήρα του δικαίου. Σύμφωνα και με τον ορισμό του, το δίκαιο τίθεται σε ισχύ μόνο από την οργανωμένη εξουσία μιας τάξης, δηλαδή το κράτος.¹¹⁸ Με αυτή την έννοια αντιτάσσεται στην ενίσχυση των κρατικών οργανώσεων, στον βαθμό που θεωρεί πως αυτοί οι θεσμοί μπορούν να έρθουν σε σύγκρουση με τη βάση της κοινωνίας και την εργατική τάξη.¹¹⁹ Θεωρεί πως το ταξικό συμφέρον αυτού που διαμορφώνει το δίκαιο και ο εξαναγκασμός είναι ένα ενοποιητικό στοιχείο για όλους τους τύπους δικαίου. Με λίγα λόγια υποστηρίζει πως κάθε δίκαιο είναι ταξικό, το ίδιο και το σοβιετικό. Στο σοβιετικό δίκαιο όμως, κατά τη γνώμη του, ο καταναγκαστικός χαρακτήρας έχει το ρόλο δικλίδας ασφαλείας για την κοινωνική πλειοψηφία.

Είναι σαφές πως ο Στούτσκα δίνει μεγάλο βάρος στη σημασία του κράτους:

117 Έγγραφε: «οι μπολσεβίκοι δεν είναι αναρχικοί· οι μπολσεβίκοι αποδίδουν πρωτεύουσα σημασία στους νόμους.» βλ. Μαμούτ, Λ., πρόλογος στο *Ο επαναστατικός ρόλος του δικαίου και του κράτους*, Στούτσκα, σ. 18.

118 Κουτσονάσιος, σ. 64.

119 Βρανίτσκι, Πρ., *Ιστορία του Μαρξισμού*, τόμος Β', Οδυσσέας, Αθήνα, 2008, σ. 110.

«Επομενως, θεωρώ κατηγορηματικά απαραίτητο να τονίσω ότι όπως ακριβώς στην ταξική κοινωνία, πριν την προλεταριακή επανάσταση, το κράτος είναι ανεπιφύλακτη προϋπόθεση της ύπαρξης και της διαφύλαξης της ατομικής ιδιοκτησίας και του νόμου γενικά· έτσι, και το προλεταριακό κράτος είναι εξίσου ανεπιφύλακτη προϋπόθεση για τη μετάβαση από τον καπιταλισμό στον σοσιαλισμό και τον κομμουνισμό.»¹²⁰

Το ερώτημα που τον απασχολεί πάνω απ' όλα είναι το εξής: Ποια είναι η φύση της σχέσης του κράτους με την επαναστατική οικοδόμηση γενικά και ειδικά με τη νομική «ρύθμισή» του (regulation); Για να απαντήσει κάνει αναλογία του αστικού και του προλεταριακού κράτους. Όπως το αστικό (bourgeois) δίκαιο είναι απαραίτητο για τη διαιώνιση και οργάνωση του υπάρχοντος τρόπου παραγωγής και του καθεστώτος ατομικής ιδιοκτησίας, το ίδιο ισχύει και με το προλεταριακό δίκαιο και τον σοσιαλισμό.

Εισάγει την έννοια του «αυτόματου» (automaton) της καπιταλιστικής οικοδόμησης, ενός μηχανισμού με τον οποίο η κοινωνία κατασκευάζει τον εαυτό της με βάση της αρχές που κυριαρχούν σε κάθε σύστημα, π.χ. στον καπιταλισμό με βάση τις αρχές του ελεύθερου ανταγωνισμού. Με αυτή την αέναη κίνηση του αυτόματου (π.χ. προσφορά και ζήτηση στα πρώτα στάδια, αγορά και πώληση στην υλοποίησή τους) εξελίσσεται το υπάρχον σύστημα, από τη μία, και η κοινωνία αυτό-κατασκευάζεται, από την άλλη, με βάση αυτές τις αρχές και στο επίπεδο της συνείδησης. Έτσι εξηγεί το φαινόμενο «εκατομμυρίων ανθρώπων να κάνουν τα στραβά μάτια στον χείμαρρο αίματος και φρίκης που συνόδευαν τη διαδικασία χτισίματος της καπιταλιστικής κοινωνίας.»¹²¹

γ. η συζήτηση μεταξύ τους

Στη δεκαετία μετά την Οκτωβριανή Επανάσταση ήταν πολύ συνηθισμένο φαινόμενο

120 Stuchka, P., I. et al., *Selected Writings on Soviet Law and Marxism*, Taylor & Francis Inc., Armonk, United States, 1988, σ. 175.

121 ο.π.:178

να αλληλογραφούν, να ανταπαντούν και να δημοσιεύουν κριτικές οι νομικοί της περιόδου. Η συζήτηση που έλαβε χώρα είναι τεράστια και πλούσια, ως εκ τούτου θα δοθεί βάση στα βασικότερα, μόνο, στοιχεία της «αντιπαράθεσης» μεταξύ των δύο σημαντικότερων από αυτούς.

Σημαντικό σημείο της κριτικής του Στούτσκα στον Πασουκάνις αφορά τον ορισμό που είχε δώσει ο δεύτερος και την κριτική που του γινόταν συχνά για την ταύτιση της νομικής με την εμπορευματική μορφή. Στο δεύτερο τεύχος του *Revolution of the Law*, στο κείμενο με τίτλο «State and Law in the Period of Socialist Construction» υποστηρίζει πως ο ορισμός αυτός παραγνωρίζει τις παραγωγικές σχέσεις. Θεωρεί πως είναι ένας τρόπος «να ξεφύγουμε μάλλον από τη λύση ενός πλούσιου σε αντιφάσεις προβλήματος, παρά μια ικανοποιητική απάντηση». Λέει πως η θεωρία αυτή είναι μονομερής, αφού «ανάγει όλο το δίκαιο στην αγορά, στην ανταλλαγή, σαν μεσολάβηση των σχέσεων μεταξύ εμπορευματοκατόχων, πράγμα που σημαίνει ότι το δίκαιο είναι ένα φαινόμενο που χαρακτηρίζει την αστική κοινωνία.»¹²²

Με αυτή την έννοια, κάνει κριτική τον Πασουκάνις ότι ο ορισμός του αναφέρεται στο αστικό (bourgeois) δίκαιο μόνο, ενώ ο δικός του είναι πιο πλατύς και περιλαμβάνει όλους τους τύπους δικαίου (σύμφωνα με αυτόν υπάρχουν τόσοι τύποι δικαίου, όσοι τύποι ταξικών κοινωνιών).¹²³ Αντίθετα, ο Πασουκάνις, όπως έχει ήδη αναλυθεί, θεωρεί πως δεν μπορεί να γίνει λόγος για δίκαιο με την κυριολεξία του όρου στις προαστικές κοινωνίες, μιλώντας μόνο για ιδιωτικό – καπιταλιστικό δίκαιο. Αυτό ακριβώς είναι το σημείο που τους φέρνει σε ευθεία σύγκρουση, παρόλο που στον δημόσιο διάλογο τίθενται ως «παρόμοιοι» ορισμοί των δύο νομικών, με τη διαφορά ότι ο ένας είναι πιο πλατύς.

Επιπλέον, από τον ορισμό του Πασουκάνις ο Στούτσκα συμπεραίνει πως «αγνοείται, παραγνωρίζεται ή το λιγότερο ελαχιστοποιείται ο ταξικός χαρακτήρας κάθε δικαίου.» Με λίγα λόγια, θεωρεί πως η θεωρία του Πασουκάνις υποτιμά το ταξικό – βουλευτικό στοιχείο του, τον εξαναγκαστικό του χαρακτήρα και το ίδιο το πολιτικό στοιχείο.¹²⁴

122 βλ. την *Εισαγωγή στη θεωρία του Αστικού Δικαίου* του Π. Ι. Στούτσκα.

123 βλ. Fine, R., *The Antinomies of Evgeni Pashukanis*, The Routledge Dictionary of Twentieth Century Political Thinkers, Routledge, 1990.

124 Cerroni, πρόλογος στο *Μαρξισμός και δίκαιο*, του Πασουκάνις, σ. 23.

Τον κατηγορεί για ροπή στον οικονομισμό και, με μια έννοια, «υπεροπτική» συμπεριφορά απέναντι στο κράτος, τον ρόλο του και τη σχέση του με το δίκαιο.

Τελευταίο σημείο διαφωνίας του Στούτσκα, το οποίο έχει ήδη διαφανεί σ' έναν βαθμό από τα παραπάνω σημεία κριτικής του, αφορά τη διαδικασία εξαφάνισης του δικαίου στη μεταβατική κοινωνία. Ο Πασουκάνις (λέει ο Στούτσκα) το αντιλαμβάνεται σαν άμεσο πέραςμα από το αστικό δίκαιο στο μη δίκαιο. Αντίθετα, ο ίδιος, έχοντας κατά νου πως το μεταβατικό κράτος έχει αναγκαστικά τα απομεινάρια του προηγούμενου (είναι «αστικό κράτος χωρίς αστική τάξη», με τα λόγια του Μαρξ), υποστηρίζει πως είναι αναγκαίο ένα πρόσκαιρο δίκαιο της μεταβατικής περιόδου. Μάλιστα λέει σε ένα άρθρο του με τίτλο *Δίκαιο, Νόμος, Τεχνική* (μετά πάντως τη νίκη του Στάλιν):

«Όποιος αυτή τη στιγμή της μαινόμενης ταξικής πάλης, δηλώνει ότι είναι καιρός να πεθάνει το κράτος, έχει άγνοια ή δρα σαν άμεσος υποστηρικτής των αντεπαναστατικών θεωριών. Μόνο χάρη σ' ένα ισχυρό προλεταριακό κράτος είναι δυνατή αυτή η χωρίς προηγούμενα καμπή που ζούμε. Αλλά κανένα κράτος, ούτε προλεταριακό, δεν είναι νοητό χωρίς το δίκαιό του, και στη δική μας περίπτωση χωρίς το σοβιετικό δίκαιο. Κι αυτό έγινε στο περιβάλλον μας γεγονός που δε χωράει συζήτηση.»¹²⁵

Μετά από αυτή την κριτική που του έκανε ο Στούτσκα αλλά και άλλοι νομικοί, ο Πασουκάνις έκανε μερικά βήματα πίσω. Πρώτα απ' όλα, αποδέχτηκε την ύπαρξη του φεουδαρχικού δικαίου, την ειδική ταξική σημασία που είχε και μια σειρά από ειδικά χαρακτηριστικά που προέκυπταν από έναν ειδικό τύπο εκμετάλλευσης. Κάνει μια μακροσκελή ανάλυση¹²⁶ στο «The Marxist Theory of Law and the Construction of Socialism» καταλήγοντας στο ότι δεν πρέπει να αρνείται κανείς την ύπαρξη του φεουδαρχικού δικαίου, ούτε να το μετατρέπει στο αστικό (bourgeois). Επιμένει όμως πως έχοντας κατανοήσει την καπιταλιστική κοινωνία, μπορούν να γίνουν κατανοητές οι μορφές εκμετάλλευσης στη φεουδαρχία. Με τον ίδιο τρόπο, η κριτική των πιο γενικών και ολοκληρωμένων ορισμών του αστικού (bourgeois) δικαίου χρησιμεύουν

125 ο.π.:33

126 Pashukanis, *Selected Writings*, σ. 194-197.

στην εξήγηση των προηγούμενων μορφών, παρόλο που από πολλές απόψεις εμπεριέχουν εντελώς αντιφατικά χαρακτηριστικά.¹²⁷

Από την άλλη, αρνείται την κριτική πως αντιλαμβάνεται τη διαδικασία εξάλειψης του δικαίου ως το απευθείας πέρασμα από το αστικό (bourgeois) δίκαιο στο μη δίκαιο και λέει πως συμφωνεί με τον Μαρξ ότι το δίκαιο της μεταβατικής περιόδου «είναι αστικό, σε εισαγωγικά, δίκαιο τόσο μακριά από το αστικό, χωρίς εισαγωγικά, δίκαιο όσο ο ουρανός από τη γη.»¹²⁸ Μόνο αυτό το μεταβατικό, το αστικό δίκαιο με εισαγωγικά, μπορεί να εξαφανιστεί, ενώ το αστικό (bourgeois) δίκαιο μπορεί μόνο να τσακιστεί με τη νίκη της επανάστασης. Απαντά πως αν δημιουργήθηκε τέτοια εντύπωση για το περιεχόμενο του έργου του, αυτό συνέβη γιατί προσπάθησε να τονίσει τη γνωστή φράση του Μαρξ στην *Κριτική του Προγράμματος της Γκότα* για τον στενό ορίζοντα του αστικού (bourgeois) δικαίου.¹²⁹

Τέλος, ο Πασουκάνις απορρίπτει κατηγορηματικά τις κατηγορίες για οικονομίστικη ροπή. Βεβαιώνει ότι καθόλου δε σκόπευε να μειώσει το στοιχείο του κρατικού καταναγκασμού, είχε ως στόχο, όμως, «να δείξει εκείνη την πολύ πιο βασική εξω-νομική δύναμη που τείνει στην προστασία της ταξικής κυριαρχίας με όλα τα μέσα και έξω από κάθε νομική μορφή.»¹³⁰ Αντιθέτως, θεωρεί τόσο αυτονόητο το στοιχείο του καταναγκασμού που λέει, αναφερόμενος στους νομικούς που το επαναφέρουν συνεχώς ισχυριζόμενοι πως κάνουν κάποια τομή στη θεωρία: «Κάνουν διαρκώς γύρω γύρω στον κύκλο των ανυπόληπτων ορισμών τους, φτάνοντας τελικά μόνο σε μια πλήρη παρανόηση του τι πραγματεύονταν εξ αρχής και οι ίδιοι.»¹³¹

Αυτό που διαφαίνεται είναι πως η κριτική που έλαβε χώρα ήταν πολύ γόνιμη και με εξαιρετικό επιστημονικό βάθος, η οποία στόχευε πραγματικά στα ζητήματα ουσίας που προέκυπταν. Το κλίμα της περιόδου δεν ήταν τέτοιο που να επέτρεπε στα εμπόδια που προέκυπταν μέσα από την πραγματικότητα να προσπεραστούν εύκολα ή να δοθούν εύκολες απαντήσεις. Η συζήτηση για θέματα όπως το πρόβλημα του

127 ο.π.:196.

128 ο.π.:194.

129 194.

130 Cerroni, πρόλογος στο *Μαρξισμός και δίκαιο*, του Πασουκάνις, σ. 26.

131 Pashukanis, *Selected Writings*, σ. 198.

δικαίου στη μεταβατική περίοδο, η προοπτική και η διαδικασία εξαφάνισής του, η σχέση μορφής και περιεχομένου, ακόμα και ο ίδιος ο ορισμός του δικαίου, είναι ανοιχτή σε απαντήσεις μέχρι και σήμερα. Η συζήτηση της δεκαετίας του 1920 αποτέλεσε μεγάλη κληρονομιά στη μαρξιστική θεωρία του δικαίου με προεκτάσεις στη μαρξιστική θεωρία συνολικά.

3.3. Η παρακμή της νομικής συζήτησης

Η πολιτική ατμόσφαιρα του τέλους της δεκαετίας του 1920, επέβαλε διαφορετικές κατευθύνσεις στη νομική θεωρία. Το απόσπασμα του Στούτσκα στο *Δίκαιο, Νόμος, Τεχνική*¹³², αποτυπώνει πλήρως τις γραμμές που κυριαρχούσαν: χρειάζεται ένα ισχυρό προλεταριακό κράτος και το αντίστοιχο δίκαιό του. Σε αυτό το κλίμα εξαπολύθηκαν δριμείες επιθέσεις στον Πασουκάνις αλλά και τον Στούτσκα, οι οποίοι κατηγορήθηκαν για διαστρέβλωση του μαρξισμού – λενινισμού και για τροτσκιστική και μπουχαρινική παρέκκλιση. Έγραφε ο Στάλγκεβιτς: «Η θεωρία του Ε. Πασουκάνις, οικοδομημένη βασικά πάνω στις αρχές της οπορτουνιστικής και δεξιάς μεθοδολογίας του Μπουχάριν, δεν πρέπει να μείνει κατά μέρος, έξω από το πεδίο της παρατήρησής μας και της προσοχής μας, και να απαλλαγεί από μια αποφασιστική και σκληρή μπολσεβίκικη αυτοκριτική».¹³³ Οι υποστηρικτές τους (βλ. Ανγκάροφ) αναγκάστηκαν να αμβλύνουν τις θέσεις τους και να ασκήσουν και αυτοί με τη σειρά τους κριτική στους δύο νομικούς.

Οι επιθέσεις αυτές είχαν ως αποτέλεσμα ο Πασουκάνις και ο Στούτσκα να αναθεωρήσουν, ή τουλάχιστον να δείξουν ότι αναθεωρούν, σε πολύ μεγάλο βαθμό τις θέσεις τους. Ο Πασουκάνις, από τη μία πλευρά αμύνεται, υπενθυμίζοντας τις θετικές κριτικές που του είχαν γίνει από όλη σχεδόν τη νομική κοινότητα της ΕΣΣΔ αλλά και το κύρος που είχε αποκτήσει και εκτός αυτής και αντεπιτίθεται κάνοντας εκ νέου κριτική σε όσους τον κατηγορούσαν ανοιχτά. Από την άλλη πλευρά, διορθώνει θέσεις που είχε διατυπώσει ο ίδιος στο παρελθόν και είχαν γίνει αντικείμενο συζήτησης όλα

¹³² βλ. σημείωση 169.

¹³³ <https://2008-2012.net/2017/02/14/%CE%B5-%CF%80%CE%B1%CF%83%CE%BF%CF%85%CE%BA%CE%AC%CE%BD%CE%B9%CF%82-%CF%84%CE%BF-%CE%B4%CE%B9%CE%B5%CE%B8%CE%BD%CE%AD%CF%82-%CE%B4%CE%AF%CE%BA%CE%B1%CE%B9%CE%BF/>

αυτά τα χρόνια. Παραδέχεται πως «μπέρδεψε τα ειδικά χαρακτηριστικά της αστικής νομικής μορφής με το δίκαιο γενικά και την ύπαρξη περισσότερων νομικών συστημάτων, τα οποία δεν αντιστοιχούν στη γενικευμένη εμπορευματική κοινωνία. Ακόμα, ενισχύει το στοιχείο του ταξικού χαρακτήρα στον ορισμό των νομικών συστημάτων, μετριάζοντας τον ορισμό του δικαίου που είχε διατυπώσει. Τελικά, το 1932 στην εισαγωγή της *Θεωρίας του Κράτους και του Δικαίου*¹³⁴, προσπαθώντας να ευθυγραμμιστεί με τη θεωρητικοπολιτική κατεύθυνση που είχε κυριαρχήσει, υποστηρίζει πως η διαδικασία εξάλειψης του κράτους περνά μέσα από την ενίσχυσή του, διατύπωση φανερά εκτός της λογικής που είχε αναπτύξει όλα τα προηγούμενα χρόνια.

Με αυτή την προσπάθεια συμβιβασμού της προηγούμενης έρευνάς του με τον νέο προσανατολισμό που είχε εκδηλωθεί κλείνει ο κύκλος της μεγάλης επιστημονικής δραστηριότητάς του. Μετά το 1932 και τις ισχυρές πολιτικές επιθέσεις που έγιναν σε αυτόν, τον Στούτσκα και άλλους νομικούς, η πολιτική πίεση επικράτησε της επιστημονικής γονιμότητας και η έρευνα των σοβιετικών νομικών σπουδών έπεσε σε ύφεση. Παρ' όλα αυτά, η σοβιετική νομική κουλτούρα άφησε πολλά γόνιμα στοιχεία και προβληματισμούς για την έρευνα των νομικών σπουδών που χρησιμεύουν μέχρι και σήμερα.

134 Ο πρώτος τίτλος του *Μαρξισμός και Δίκαιο*.

4. Η διαδρομή της νομική αντίληψης

Η νομική επιστήμη, αν και θεωρείται γενικά ως «ιδεολογική» επιστήμη, είναι ένα εξαιρετικά πρόσφορο αντικείμενο για να αποδειχθεί η ιστορική αντίληψη της ιστορίας ή αλλιώς ο ιστορικός υλισμός. Ειδικότερα, η μελέτη της ιστορίας του δικαίου και των θεωριών που αναπτύχθηκαν για το δίκαιο εμφανίζει με καθαρό τρόπο την επίδραση της βάσης στην ανάπτυξη της νομικής σκέψης και γενικά του λεγόμενου «ανθρώπινου πνεύματος», κομμάτι της οποίας είναι η νομική σκέψη, και ειδικά στις περιόδους των μεγάλων δομικών αλλαγών (π.χ. κατάρρευση φεουδαρχίας και ανάδυση καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής).

Σε αυτό το κεφάλαιο θα ακολουθηθεί η διαδρομή της νομικής αντίληψης, από τα έμβρυά της στην αρχαιότητα, στον Μεσαίωνα, την Αναγέννηση, τον Διαφωτισμό μέχρι και την ύστερη νεότερη εποχή. Θα επιχειρηθεί να εξηγηθεί, δηλαδή, στο βαθμό που γίνεται, πώς κατέστη δυνατό το κάθε ένα από αυτά τα φαινόμενα των θεωρητικών της εποχής και των ρευμάτων σκέψης. Παράλληλα, θα φανεί ο τρόπος με τον οποίο η κυρίαρχη νομική ιδεολογία κάθε εποχής που καθιερώθηκε σε νόμο, οργάνωνε και διασφάλιζε τη λειτουργία της νέας κοινωνικοοικονομικής κατάστασης που ερχόταν.

Τα αντικείμενα ανάλυσης της μαρξιστικής θεωρίας προκύπτουν από το συνολικό σύστημα εννοιών που η θεωρία αυτή οικοδομεί, δηλαδή από την ικανότητά της να συλλαμβάνει τις κοινωνικές σχέσεις στο σύνολό τους. Η κοινωνία δεν αποτελείται από αποκομμένες ή αυτόνομες περιοχές (η οικονομία, η πολιτική, το δίκαιο, η ηθική, ο πολιτισμός), αλλά συνιστά ένα σύνθετο διαρθρωμένο Όλον, του οποίου οι

επιμέρους βαθμίδες ή περιοχές συναρθρώνονται μεταξύ τους σε αντιστοιχία με τα δομικά χαρακτηριστικά του κάθε, ιστορικά ιδιαίτερου, τύπου κοινωνικών σχέσεων.¹³⁵ Ως εκ τούτου, τα ρεύματα και οι μετασχηματισμοί της νομικής αντίληψης θα εξεταστούν από το πρίσμα της ανάπτυξής του σε διαφορετικούς τρόπους παραγωγής, οι οποίοι είναι για τον μαρξισμό η βάση της ύπαρξης και της ανάπτυξης της κοινωνίας, άρα και των κοινωνικών φαινομένων εν γένει.

«Η θεωρία της ταξικής πάλης αποτελεί τεράστια κατάκτηση της κοινωνικής επιστήμης. Η θεωρία αυτή επεξεργάστηκε την έννοια του κοινωνικοοικονομικού σχηματισμού. Πήρε για αφετηρία ένα γεγονός, βασικό για κάθε κοινότητα ανθρώπων, τον τρόπο παραγωγής των μέσων συντήρησης, σύνδεσε με τον τρόπο αυτό τις σχέσεις που διαμορφώνονται ανάμεσα στους ανθρώπους κάτω από την επίδραση των δοσμένων τρόπων παραγωγής των μέσων συντήρησης, και μέσα στο σύστημα αυτών των σχέσεων (των “σχέσεων παραγωγής” σύμφωνα με την ορολογία του Μαρξ) έδειξε τη βάση της κοινωνίας που περιβάλλεται με πολιτικοοικονομικές μορφές και με ορισμένα ρεύματα της κοινωνικής σκέψης.»¹³⁶

Αξίζει να σημειωθεί ότι οι ιστορικές φάσεις που περιγράφει ο Μαρξ δεν έχουν τη μορφή γραμμικής διαδοχής από τον έναν τρόπο παραγωγής στον επόμενο. Δεν θα γίνει διεξοδική ανάλυση των τρόπων παραγωγής, ούτε θα αναφερθούν όλοι, καθώς κάτι τέτοιο θα ξέφευγε από το κεντρικό θέμα. Ακόμα, δε θα ερευνηθεί το κάθε σημείο της νομικής αντίληψης, έργο άλλωστε σχεδόν αδύνατο. Σε αυτό το κεφάλαιο θα γίνει λόγος για τους πιο χαρακτηριστικούς σταθμούς στη νομική αντίληψη και σκέψη και τους εκφραστές τους, ώστε να γίνεται αντιληπτή η πορεία της σε σχέση με τις συνθήκες που επέτρεψαν την ανάπτυξή τους.

4.1. Αρχαιότητα και δουλκτητικός τρόπος παραγωγής (αρχαϊκή μορφή)

α. αρχαία Ελλάδα

135 Μηλιός, Γ., *Τρόποι παραγωγής και μαρξιστική ανάλυση*, Ελληνικά Γράμματα, 1997, σ. 3-4.

136 Λένιν, Β.Ι., *Άπαντα*, Νέα Ελλάδα, 1952, τόμος 1, σ. 423.

Προβληματισμούς για τη θέση και το ρόλο του δικαίου στην κοινωνική πραγματικότητα περιέχουν ήδη τα έργα του Πλάτωνα, του Αριστοτέλη και, με περισσότερο ίσως γλαφυρό τρόπο, το έργο των σοφιστών. Από την αρχαιότητα αλλά και γενικά όλη την ιστορία της εξέλιξης του δικαίου τη διαπερνάει ο δυϊσμός της σφαίρας του πραγματικού δικαίου, απ' τη μια μεριά, και του «ιδεατού», από την άλλη. Πρόκειται για τους τομείς του *θετικού* (ή, όπως προτιμούν να το λένε, του «τεχνητού») και του *φυσικού* (δηλαδή του υπαρκτού μόνο στην *ιδέα*), του νομολογιακού – κανονιστικού και του διαισθητικού κλπ δικαίου.¹³⁷ Οι έννοιες του φυσικού και του θετικού δικαίου, όπως και αυτή του κοινωνικού συμβολαίου (για την περίοδο της Αναγέννησης και ύστερα) είναι κρίσιμες για να κατανοηθεί ο πυρήνας της νομικής αντίληψης.

Το βασικό καθοριστικό στοιχείο της αρχαιότητας ήταν η ύπαρξη της πόλης – κράτους και η οργάνωση των ανθρώπων μέσα σε αυτές. Σημαντικό κομμάτι της διανοητικής δραστηριότητας των φιλοσόφων της εποχής ήταν επομένως να βρεθεί ο τρόπος με τον οποίο θα διέπονται οι σχέσεις των ανθρώπων μέσα στις πόλεις αλλά και οι σχέσεις μεταξύ των πόλεων. Έτσι αναπτύχθηκε μια διάκριση ανάμεσα στη φύση, δηλαδή το δίκαιο και το αιώνιο, και τον νόμο, το πρόσκαιρο και ιδιοτελές. Ο Σωκράτης, ο Πλάτων και ο Αριστοτέλης, εισάγοντας τη σκέψη ότι ο άνθρωπος μπορεί να βρει τον καλύτερο δυνατό τρόπο να ρυθμίζει τη συμπεριφορά του αξιολογώντας τις συνθήκες, φέρνουν με έναν ατελή τρόπο την έννοια του θετικού δικαίου.¹³⁸

Στην αντίληψη που επικρατούσε τότε για τη σχέση του ανθρώπου με την εξωτερική φύση, καθώς και για τη σχέση του ανθρώπου με τον άνθρωπο, δεν μπορούσε να υπάρξει εκείνος ο ατομικισμός, εκείνο το ξέκομμα απ' το κοινωνικό περιβάλλον που χαρακτηρίζουν τις διάφορες φιλοσοφικές σχολές στην αρχική περίοδο ανάπτυξης της αστικής κοινωνίας. Ο ρόλος τη προσωπικότητας ακόμα και στον Πλάτωνα, ήταν αυστηρά παθητικός, ενώ το ρητό του Αριστοτέλη ότι ο άνθρωπος είναι πολίτης (πιο

137 Στούτσκα, Π. Ι., *Ο Επαναστατικός Ρόλος του Δικαίου και του Κράτους*, Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα, 1992, σελ. 216.

138 βλ. Τσαφάρας, Κ., *Το φυσικό και το θετικό δίκαιο ως αλληλοσυμπληρούμενα είδη δικαίου*, Ελληνική Φιλοσοφική Επιθεώρηση 6, 1989, σελ. 167-171.

σωστά, κάτοικος της πόλης, από τη λέξη «πόλις»), δηλαδή μέλος της κοινωνίας της πόλης που αποτελείται από ελεύθερους ανθρώπους, χαρακτηρίζει όλο το κοινωνικό σύστημα εκείνης της εποχής.¹³⁹ Έτσι, παρόλο που δεν μπορούμε να μιλάμε για «δίκαιο» με τον τρόπο που το γνωρίζουμε, εκείνα τα πρώτα σπέρματα της επιστημονικής αντίληψης του δικαίου που εμφανίστηκαν, παρά τον ιδεαλισμό της αρχαίας φιλοσοφίας, αεροβατούσαν πολύ λιγότερο από θεωρίες της νεότερης εποχής.

Για τους σοφιστές, ο νόμος αποτελεί προϊόν σύμβασης μεταξύ των ανθρώπων, ως εκ τούτου η οργανωμένη κοινότητα είναι αποτέλεσμα συμφωνίας. Από τη μεριά του, ο Πλάτων θεωρεί τη γένεση της πολιτικής κοινωνίας εν μέρει φυσική και εν μέρει συμβατική: ο άνθρωπος δεν είναι αυτάρκης, επειδή δεν μπορεί να καλύψει μόνος του τις βασικές του ανάγκες για τροφή, ένδυση, στέγη κλπ.¹⁴⁰ Η κοινωνική και πολιτική ζωή αποτελεί λοιπόν φυσική αναγκαιότητα, συγχρόνως όμως συνιστά τεχνητή συνένωση που βασίζεται στην ανθρώπινη βούληση. Υφίσταται ένα είδος συμφώνου που συνδέει τον πολίτη με την πόλη του, το οποίο ανανεώνεται διαρκώς και ρυθμίζει την καθημερινή ζωή των πολιτών μέσα στο κράτος. Εάν αυτό το σύμφωνο σπάσει, τότε το κράτος διαλύεται και πεθαίνει.¹⁴¹ Αντίθετη άποψη έχει ο Αριστοτέλης που, όπως είναι γνωστό, μιλάει για φυσική δημιουργία της πολιτείας και για άνθρωπο «φύσει πολιτικό ζώο»¹⁴². Όπως και ο Πλάτων, έτσι και ο Αριστοτέλης θεωρεί ότι το φυσικό δίκαιο (η Δικαιοσύνη), ως υπερβατικό και αυθύπαρκτο, υπάρχει πάντα και ανευρίσκεται με τη λογική, μιλώντας βέβαια γι αυτούς που είχαν παιδεία και ευγενική καταγωγή. Οι Στωικοί κράτησαν την έννοια της λογικής και πρόσθεσαν τη, ριζοσπαστική για την εποχή, έννοια της ισότητας, καταλήγοντας ότι η φυσική κατάσταση είναι η κατάσταση της αρμονίας που διέπεται από τη λογική, η οποία όμως έχει διαταραχθεί και οφείλουμε να την επαναπροσεγγίσουμε με την επιστροφή στο αρχαίο ιδανικό, δημιουργώντας αντίστοιχους νόμους.

Τελικά, κυριάρχησε εν πολλοίς η αντίληψη ότι η κοινωνία αποτελεί παράγωγο ενός συμφώνου. Ασφαλώς, η αρχαία αυτή θεωρία σχετικά με τον τεχνητό τρόπο παραγωγής της πολιτικής κοινωνίας μέσω μιας συνθήκης δεν υπήρξε αρκούντως

139 Στούτσκα, σ. 217-218.

140 βλ. Πολιτεία, Β'.

141 Στυλιανού, σ. 21-22.

142 βλ. Πολιτικά, Α'.

επεξεργασμένη και δεν εισχώρησε σε βάθος, προς μια συνεκτική θεωρία του κοινωνικού συμβολαίου. Ωστόσο, έθεσε τις βάσεις για τη μεταγενέστερη κριτική της «φυσικής» γένεσης του κράτους και υπέβαλε την ιδέα μιας εθελούσιας και αποφασισμένης συνένωσης των ανθρώπων για τη διαμόρφωση της πολιτικής κοινωνίας.¹⁴³

Το κύριο χαρακτηριστικό, όμως, και η ουσία του δουλοκτητικού δικαίου της αρχαίας Ελλάδας είναι πως αποτέλεσε το όπλο της εμφανιζόμενης κρατικής οργάνωσης στον αγώνα κατά της κοινωνίας των γενών (π.χ. οι μεταρρυθμίσεις του Σόλωνα στην Αθήνα και του Σέρβιου – Τούλιου στη Ρώμη). Το δίκαιο αυτό δέχτηκε την εμφάνιση του θεσμού της δουλείας, καθιέρωσε την ανισότητα μεταξύ των ελεύθερων πολιτών με πλήρη δικαιώματα, καθώς και ελεύθερων πολιτών με μειωμένα δικαιώματα (περίοικοι της Σπάρτης, πληβείοι της Ρώμης). Επίσης περιόρισε τα δικαιώματα των μετοίκων και των ξένων.¹⁴⁴ Οι βασικές ανάγκες (των δουλοκτητών) που εξέφραζε ήταν η κατοχύρωση των δούλων σε ιδιοκτησία, η καθιέρωση της ατομικής ιδιοκτησίας συνολικά και η κυριαρχία των δουλοκτητών στην πόλη – κράτος.

β. αρχαία Ρώμη

Η αρχαία Ρώμη, σε αντίθεση προς τις παλαιότερες κοινωνίες, άφησε πλούσια και ποικίλη νομική φιλολογία. Το ρωμαϊκό εμπόριο γέννησε νόμους που θεωρούνταν σημαντικοί από τους μεσαιωνικούς εμπόρους και τους δικηγόρους τους.¹⁴⁵ Το ρωμαϊκό δίκαιο αποτέλεσε νομικό σύστημα – σταθμό και, θεωρούμενο ως το πληρέστερο δίκαιο, υιοθετήθηκε ως κοινός νομοθετικός κώδικας μια πληθώρα ευρωπαϊκά κράτη.

Ρωμαϊκό δίκαιο σήμαινε, μεταξύ άλλων, και ελεύθερο εμπόριο, ελευθερία δηλαδή στην αγοραπωλησία μέσω της σύναψης συμβάσεων. Πρωτοεμφανίζονται έννοιες όπως σύμβαση, οφειλή, αστικό αδίκημα, αποζημίωση, αστικός συμβιβασμός. Στην πρώτη φάση της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας οι μη Ρωμαίοι, παρόλα αυτά, δεν είχαν

¹⁴³ ο.π.:22.

¹⁴⁴ Τουμασάτος, Κ., *Ο ταξικός χαρακτήρας του δικαίου*, περ. Κομμουνιστική Επιθεώρηση, 2007 (τ. 2), σ. 101.

¹⁴⁵ Tigar, M., Levy, M., *Το Δίκαιο και η άνοδος του καπιταλισμού*, Άλμπατρος, Αθήνα, 1981, σ. 26.

κανένα δικαίωμα, ούτε σε απόκτηση ιδιοκτησίας, ούτε καν σε νομική προστασία. Ο μύθος της φυλετικής κοινωνίας των παλιότερων ημερών της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας ερχόταν σε αντίθεση με τη ρωμαϊκή κατάκτηση και εξάπλωση.

Η αποικιοποίηση των ακτών της Μεσογείου κατά τον 3ο και 2ο αιώνα π.Χ. έφερε μεγάλη εξάπλωση του εμπορίου και την ανάγκη για ένα περιεκτικότερο νομικό σύστημα. Ένα νομικό σύστημα που έδινε δικαιώματα μόνο σε Ρωμαίους δεν μπορούσε να χρησιμεύσει για εμπορικές συναλλαγές με μη Ρωμαίους. Ακόμα και στην περίπτωση τοπικών συναλλαγών, οι κανόνες που είχαν επινοηθεί για μια αγροτική οικονομία δεν προέβλεπαν τα συμφέροντα των μεγαλοεμπόρων, που ο πλούτος τους αυξανόταν εις βάρος των φτωχών αγροτών και τεχνιτών.¹⁴⁶

Ως εκ τούτου, με την σταδιακή αντικατάσταση της αγροτικής οικονομίας με βάση το χωριό από την ταξική δομή της Αυτοκρατορίας των εμπόρων, των τραπεζιτών, των μεγαλογαιοκτημόνων και της στρατιωτική αρχής, προσαρμόστηκε το ρωμαϊκό δίκαιο με μια πληθώρα κανόνων που προστάτευαν τα συμφέροντά τους και κυρίως το ελεύθερο εμπόριο και την ελαστικότητα στις συναλλαγές. Το *jus civile* (παλιό δίκαιο των Ρωμαίων), με την αλλαγή των κοινωνικών σχέσεων, προοδευτικά κατακλύστηκε από το *jus gentium* (δίκαιο όλων των εθνών) και τις ευνοϊκές ρυθμίσεις για τους νεόπλουτους και τους εμπόρους.

Για τους Ρωμαίους νομικούς, το δίκαιο των εθνών (*ius gentium*) περιλάμβανε εξίσου αυτό που σήμερα αποκαλείται δημόσιο διεθνές δίκαιο, και επίσης εκείνο το οποίο λανθασμένα αποκαλείται ιδιωτικό διεθνές δίκαιο. Διαβάζουμε, λοιπόν, για παράδειγμα στη *Digest*¹⁴⁷: «Σύμφωνα με τον νόμο αυτό των εθνών (*ius gentium*), πόλεμοι διεξάγονται, έθνη διαιρούνται, βασιλεία ιδρύονται, ιδιοκτησία κατανέμεται, χωράφια περιφράσσονται, κτήρια εγείρονται, εμπόριο, αγοραπωλησίες, δάνεια κι υποχρεώσεις εδραιώνονται – με εξαίρεση ορισμένες συναλλαγές οι οποίες διευθύνονται σύμφωνα με το αστικό δίκαιο». Από αυτή τη λίστα φαίνεται ότι το

¹⁴⁶ ο.π.:29.

¹⁴⁷ [Σύνοψη], γνωστή κι ως *Πανδέκτης*, ήταν επιτομή του ρωμαϊκού δικαίου που συντάχθηκε ύστερα από εντολή του βυζαντινού αυτοκράτορα Ιουστινιανού Α' τον 6ο αιώνα. Αριθμούσε 50 τόμους κι αποτελούσε μια σύνοψη και κωδικοποίηση του συνόλου των ρωμαϊκών νόμων έως και εκείνη την εποχή.

βασικό χαρακτηριστικό του διεθνούς δικαίου δεν θεωρείτο απλώς η ρύθμιση σχέσεων (σύνορα, πόλεμος, ειρήνη κλπ) μεταξύ των κρατών αλλά, και σε αντίθεση με το αστικό δίκαιο (*ius civile*), επίσης η καθιέρωση της βάσης μιας νομικής κοινότητας αποστερούμενης τοπικών ιδιαιτεροτήτων κι ελεύθερη από φυλετικούς κι εθνικούς χρωματισμούς. Αυτοί οι καθολικοί κανόνες δεν μπορούσαν να αποτελούν κάτι άλλο πέρα από μια αντανάκλαση των γενικών όρων των συναλλαγών, δηλαδή ανάγονταν στις βάσεις των ίσων δικαιωμάτων των ιδιοκτητών, το απαραβίαστο της ιδιοκτησίας και των επακόλουθων αποζημιώσεων για ζημίες, καθώς και της ελευθερίας των συμβάσεων.¹⁴⁸

Με αυτή την έννοια, το ρωμαϊκό δίκαιο είχε τεράστια επιρροή στον Μεσαίωνα και γενικά το φεουδαρχικό δίκαιο. Αποτέλεσε τον πυρήνα του δικαίου της αστικής τάξης, και ακολούθησε αλλά και συνετέλεσε στις διεργασίες για την άνοδό της. Καθιερώθηκε για πρώτη φορά η ισότητα των ιδιωτών –για όλους τους μη δούλους όμως. Με τα λόγια του Ένγκελς ήταν η «πιο ολοκληρωμένη διαμόρφωση του δικαίου, του βασισμένου στην ατομική ιδιοκτησία...»¹⁴⁹

«Όταν η μεγάλη δουλοχτητική παραγωγή έγινε οικονομικά ασύμφορη, εμφανίστηκε ένα νέο στρώμα μικροπαραγωγών που κατείχαν μία ενδιάμεση θέση ανάμεσα στους ελεύθερους και τους δούλους και είχαν κάποιο συμφέρον από τη δουλιά τους. «Ονομάζονταν άποικοι κι ήταν οι πρόδρομοι των μεσαιωνικών δουλοπάροικων. Έτσι μέσα στους κόλπους της δουλοχτητικής κοινωνίας γεννιούνταν τα στοιχεία του νέου, του φεουδαρχικού τρόπου παραγωγής.»¹⁵⁰

4.2. Μεσαίωνας, Αναγέννηση και φεουδαρχικός τρόπος παραγωγής

Στον Μεσαίωνα το πολιτικό στοιχείο παρέμενε υποταγμένο στην αυθεντία της

148 Pashukanis, E., *Selected Writings on Marxism and Law*, Beirne, P., Sharlet, R., Academic Press, 1980, σ. 176. Μτφ. από <https://2008-2012.net/2017/02/14/%CE%B5-%CF%80%CE%B1%CF%83%CE%BF%CF%85%CE%BA%CE%AC%CE%BD%CE%B9%CF%82-%CF%84%CE%BF-%CE%B4%CE%B9%CE%B5%CE%B8%CE%BD%CE%AD%CF%82-%CE%B4%CE%AF%CE%BA%CE%B1%CE%B9%CE%BF/>.

149 Ένγκελς, Φρ., *Αντι-Ντίρινγκ*, Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα, 2006, σ. 133.

150 Ακαδημία Επιστημών ΕΣΣΔ, *Πολιτική Οικονομία, Εγχειρίδιο*, Πολιτικές και Λογοτεχνικές Εκδόσεις, 1960, σ. 63.

θεολογίας. Η πολιτική θεωρία προχώρησε αργά, ωστόσο η θεωρία του κοινωνικού συμβολαίου έκανε κάποια βήματα. Υπό την επιρροή της κυρίαρχης επίσημης Εκκλησίας, η έννοια του συμφώνου αναβαπτίστηκε και αναβαθμίστηκε σε συμβόλαιο μεταξύ του Θεού και του ηγεμόνα. Ο βασιλιάς, και κατ' επέκταση ο φεουδάρχης ευγενής, αποτέλεσε έτσι τον αυθεντικότερο εκφραστή της θεϊκής βούλησης.¹⁵¹

Ο 13ος αιώνας παραδοσιακά θεωρείται το απόγειο του ευρωπαϊκού μεσαιωνικού πολιτισμού: μια εποχή ισορροπίας και σχετικής σταθερότητας που χαρακτηρίζεται ιδιαίτερα από την ανανέωση του κράτους, την άνθιση των αστικών κοινωνιών, την επιτάχυνση των μεγάλων εκχερσώσεων, την ανάπτυξη των πανεπιστημίων, και την οποία συμβολίζει η ανέγερση των μεγάλων καθεδρικών ναών. (...) Έχοντας νικήσει την Αγία Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία και επιδιώκοντας να εγκαταστήσει στην Ευρώπη μια θεοκρατία που οι εθνικοί ηγεμόνες απορρίπτουν, η Εκκλησία εξελίσσεται σε κοσμική δύναμη, τα πλούτη της οποίας επισύρουν κριτικές και γεννούν αιρέσεις – αυτές των βαλδίων ή των καθαρών. Η Εκκλησία αντιδρά με απόπειρες μεταρρύθμισης, με την καταστολή αλλά και τη δημιουργία νέων ταγμάτων (φραγκισκανών, δομινικανών κλπ).¹⁵²

Σε αυτό το κρισιακό για την Εκκλησία περιβάλλον και με τις αχανείς εκτάσεις, τη φοροείσπραξη, την ενεργή συμμετοχή σε εμπορικές συναλλαγές, παράλληλα με την φτώχεια και την πείνα που επικρατεί στο λαό, πολλοί χριστιανοί εκτιμούν ότι το μήνυμα του Χριστού προδίδεται από την ευημερία του κλήρου και τις εξουσιαστικές τάσεις των αρχιερέων του. Ειδικά στην Ιταλία και τη Γαλλία, όπου ο πλουτισμός της Εκκλησίας είναι ταχύτερος και το ταξικό χάσμα μεγαλύτερο, μοναχοί και κοσμικοί κατακρίνουν ανοιχτά τον κλήρο έως και την ίδια την αυθεντία της Εκκλησίας (καθαροί), με αποτέλεσμα την καταστολή, τις σταυροφορίες και τους αφορισμούς.

α. Θωμάς Ακινάτης (1225-1274)

Αυτή η αρχή της κρίσης στον Μεσαίωνα και το κλείσιμο του «χρυσού αιώνα» του, δημιουργεί κλίμα διαμάχης ενάντια στον Πάπα ο οποίος αντιπροσωπεύει το παλιό.

151 ο.π.:23.

152 Bernstein, S.-Milza, P., *Ιστορία της Ευρώπης I*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα, 1997, σελ. 170.

Ταυτόχρονα δημιουργείται ενδιαφέρον γύρω από τις επιστήμες και τις τέχνες και ένα είδος ανανέωσης της σκέψης ειδικά στα Πανεπιστήμια. Ο Θωμάς Ακινάτης, ως λόγιος της εποχής αλλά και μέλος του Τάγματος των Δομινικανών, ήρθε κι αυτός σε «σύγκρουση» με την παπική εξουσία αλλά με έναν έμμεσο τρόπο (τόσο ώστε συνέχισε να υπηρετεί στην αυλή του Πάπα Κλήμη Δ') και μη συνειδητό, αλλά εκφράζοντας μια ανάγκη της εποχής. Το έκανε αυτό εκφράζοντας μια προσπάθεια συμβιβασμού από τη μεριά των λογίων της Εκκλησίας της θρησκευτικής εξουσίας με την κοσμική, μέσω της εκκοσμίκευσης της θρησκείας, με τον αυστηρό επιστημονικό λόγο και με την αμφισβήτηση της παντοδυναμίας του Θεού πάνω στις ζωές των ανθρώπων.

Η θεωρία του φυσικού δικαίου του Θωμά Ακινάτη ήταν μία μεγάλη καινοτομία σε μία εποχή κατά την οποία ο κόσμος των νομικών παρέμενε υποταγμένος στον νομικό αυγουστινισμό¹⁵³, ο οποίος ήταν προσκολλημένος στην οικουμενική αρμοδιότητα του κανονικού δικαίου και στο δίκαιο του ευαγγελίου. Η μεγάλη, λοιπόν, καινοτομία του Θωμά Ακινάτη ήταν η στροφή του προς τον κοσμικό χαρακτήρα του δικαίου ή, με άλλα λόγια, η από-ιεροποίηση του δικαίου, η αναγνώριση δηλαδή του ρόλου του δικαίου το οποίο ασκείται μέσα στον κόσμο, μέσα στην κοινωνία και όχι στην απομόνωση και στην περισυλλογή. Το φυσικό δίκαιο οικοδομείται πάνω στις αρχές του λόγου που είναι αρχές κοινές στον άπιστο και στον χριστιανό και αυτή είναι η μεγάλη κατάφαση της θωμιστικής θεολογίας, η κατάφαση στην αρμοδιότητα του ανθρώπινου λόγου για την γνώση της επίγειας τάξης μέσω της παρατήρησης των πραγμάτων, σε έναν κόσμο που χαρακτηρίζεται από αρμονία και τάξη.

Η μεγάλη καινοτομία του Θωμά Ακινάτη είναι το δίκαιο το οποίο μέσα από τις σελίδες της *Summa Theologiae* αναδεικνύεται σε όργανο αρμονίας των κοινωνικών σχέσεων, ως κατ' εξοχήν κοινωνικό φαινόμενο, συνδεδεμένο στενά με τις κοινωνικές ανάγκες. Η θεωρία δε του φυσικού δικαίου είναι η συνέχεια της κλασικής φιλοσοφίας του φυσικού δικαίου της αρχαιότητας που σε τελική ανάλυση συνίσταται στην κοινότητα ουσίας ανάμεσα στο δίκαιο και στην «φύση» και στην κατάργηση της αντίθεσης ανάμεσα στη «φύση» και τον νόμο. Όμως ενώ το «νεώτερο» φυσικό δίκαιο

¹⁵³ Η αντίληψη του Αυγουστίνου ήταν πως ο άνθρωπος πριν την πτώση του ζούσε ελεύθερος με τους κανόνες του φυσικού δικαίου αλλά αργότερα έγινε δούλος της αμαρτίας (αρχέγονος δικαιοσύνη).

στηρίχτηκε αποκλειστικά στην ανθρώπινη φύση ως το σύνολο της ανθρωπότητας με τα χαρακτηριστικά της που είναι η λογικότητα, η αξιοπρέπεια και η ελευθερία, το κλασικό φυσικό δίκαιο στηρίχτηκε στην «φύση» ως κόσμος, ως ολότητα εντός της οποίας η ανθρωπότητα αποτελεί μόνο ένα μέρος της, αναζητώντας τον δεσμό ανάμεσα στην δικαιοκή πραγματικότητα και την πραγματικότητα συνολικά. Τα βασικά χαρακτηριστικά της θεωρίας του φυσικού δικαίου του Θωμά Ακινάτη είναι η σύζευξη της αριστοτελικής φιλοσοφίας του δικαίου και του χριστιανισμού, η διάκριση δικαίου και νόμου καθώς και η διάκριση δικαίου και ηθικής χάρη στα οποία η θωμιστική φιλοσοφία του δικαίου αποτέλεσε την εμπροσθοφυλακή της νεώτερης εποχής.¹⁵⁴

Ο Θωμάς Ακινάτης βρίσκεται στο μεταίχμιο ανάμεσα σε δύο κόσμους, στον παλιό και τον νέο, με μια αναμφισβήτητη ροπή προς τον παλιό. Αυτό είναι ευνόητο, διότι ο Ακινάτης έχει μπροστά του ακόμα νωπά τα υπολείμματα του πρωτόγονου κομμουνισμού [...] και γι' αυτό υποστηρίζει ότι και τώρα πρέπει το παν (στην πρώτη σειρά ασφαλώς η γη) από τη φύση του να γίνει αποδεκτό σαν κοινό. Αυτή την αντίληψή του όμως του φυσικού δικαίου την ερμηνεύει μόνο με την έννοια ότι όλα τα αγαθά της φύσης δημιουργήθηκαν πραγματικά για τη συντήρηση του ανθρώπινου γένους και ότι η φύση δεν θεωρούσε απαραίτητη τη διανομή αυτών των αγαθών.¹⁵⁵ Πιστεύει ότι αυτή η κοινότητα αγαθών μπορεί να πραγματοποιηθεί είτε με κομμουνισμό (στη φυσική κατάσταση, στον παράδεισο), είτε με ατομική ιδιοκτησία (μετά το προπατορικό αμάρτημα). Η ατομική ιδιοκτησία όμως κατά την άποψή του υπάρχει για τον άνθρωπο και όχι το αντίθετο. Είναι ενάντια στη συσσώρευση μεγάλης ιδιοκτησίας. Το δικό του ιδανικό είναι η ισχυρή μεσαία τάξη.¹⁵⁶

154 Προκοπίου, Ε., *Φυσικό Δίκαιο και Φιλοσοφία*: <http://antifono.gr/portal/%CE%BA%CE%B1%CF%84%CE%B7%CE%B3%CE%BF%CF%81%CE%AF%CE%B5%CF%82/%CF%86%CE%B9%CE%BB%CE%BF%CF%83%CE%BF%CF%86%CE%AF%CE%B1-%CE%B5%CF%80%CE%B9%CF%83%CF%84%CE%B7%CE%BC%CE%BF%CE%BB%CE%BF%CE%B3%CE%AF%CE%B1/%CE%B2%CE%B9%CE%BD%CF%84%CE%B5%CE%BF%CE%B8%CE%AE%CE%BA%CE%B7/4935-%CE%B5-%CF%80%CF%81%CE%BF%CE%BA%CE%BF%CF%80%CE%AF%CE%BF%CF%85-%CF%86%CF%85%CF%83%CE%B9%CE%BA%CF%8C-%CE%B4%CE%AF%CE%BA%CE%B1%CE%B9%CE%BF-%CE%BA%CE%B1%CE%B9-%CF%86%CE%B9%CE%BB%CE%BF%CF%83%CE%BF%CF%86%CE%AF%CE%B1.html>

155 Στούτσκα, σ. 220.

156 ο.π.:220.

β. Μακιαβέλι (1469-1527)

Ο Μακιαβέλι τοποθετείται στις αρχές της ιταλικής Αναγέννησης. Ως εκ τούτου, οι απόψεις του είναι πολύ πιο σύγχρονες. Στα τέλη του 15ου αιώνα διακήρυξε κάτι που συντελέστηκε τρεις αιώνες αργότερα, ότι δηλαδή από την έννοια του κράτους έπρεπε να αποβληθεί η θεολογική αρχή, έστω να εισαχθεί μια έννοια καθαρά νατουραλιστική και να γίνει αυτό αποδεκτό σαν προϊόν των αναγκών και των συμφερόντων.¹⁵⁷ Παράλληλα προέβαλε το αίτημα της απελευθέρωσης του κράτους από την Εκκλησία, τέσσερις αιώνες πριν κυριαρχήσει.

Από τη μία πλευρά, το φεουδαρχικό δίκαιο ήταν φανερά δίκαιο του ισχυρού και βρισκόταν κάτω από την άμεση επιρροή της φεουδαρχικής Εκκλησίας. Η αγροτιά του Μεσαίωνα δεν δημιούργησε δική της προοδευτική ιδεολογία και στις επαναστατικές κρίσεις στρεφόταν στα παλιά έθιμα. Από την άλλη πλευρά, όμως, με τα λόγια του Ένγκελς, «στους κόλπους του φεουδαρχικού Μεσαίωνα αναπτύχθηκε μια τάξη, η οποία ήταν προορισμένη να διαμορφωθεί με τέτοιο τρόπο, ώστε να γίνει ο φορέας της σύγχρονης απαίτησης για ισότητα: η αστική τάξη.»¹⁵⁸

Την ύστερη περίοδο της φεουδαρχίας διαπερνούσε μια τεράστια αντίφαση: ανατροπή των οικονομικών συνθηκών (εξωευρωπαϊκό εμπόριο, αντικατάσταση της βιοτεχνικής επιχείρησης από τη μανιφακτούρα, είσοδος του αμερικανικού χρυσαφιού και ασημιού στην Ευρώπη, κ.ο.κ.¹⁵⁹) από τη μία, και διατήρηση της πολιτικής διάρθρωσης από την άλλη. Φεουδαρχικό κράτος από τη μία, αστική κοινωνία από την άλλη.¹⁶⁰

Σε αυτό το φόντο, το αίτημα της απελευθέρωσης από τα φεουδαρχικά δεσμά, καθώς και η εγκαθίδρυση της νομικής ισότητας με τον παραμερισμό των φεουδαρχικών ανισοτήτων ήταν λογικό επακόλουθο και εντέλει αυτό που εκφράστηκε από τα πιο πρωτοπόρα τμήματα του πνεύματος, όπως ο Μακιαβέλι, που επί της ουσίας εξέφραζαν την αστική τάξη που πνιγόταν σ' αυτό το κοινωνικοοικονομικό

157 ο.π.:221.

158 Ένγκελς, Φρ., *Αντι-Ντίρινγκ*, σ. 133-4.

159 βλ. ο.π.:134.

160 βλ. και Οικονομάκης, Γ., *Ιστορικοί τρόποι παραγωγής, Καπιταλιστικό σύστημα και Γεωργία*, Ελληνικά Γράμματα, 2000, σ. 30-32.

περιβάλλον. «Δεν μπορούσε να αποφευχθεί η απαίτηση να αρθούν οι φεουδαρχικές προτιμήσεις, η φοροαπαλλαγή της αριστοκρατίας και τα πολιτικά προνόμια των επιμέρους τάξεων. Και, καθώς δε ζούσαν πια σε μια παγκόσμια αυτοκρατορία, όπως ήταν η ρωμαϊκή, αλλά σ' ένα σύστημα ανεξάρτητων κρατών με ισότιμες σχέσεις μεταξύ τους και με σχεδόν το ίδιο επίπεδο αστικής εξέλιξης, ήταν πια αυτονόητο η απαίτηση αυτή να πάρει γενικό χαρακτήρα πέρα από τα σύνορα (...) και η ελευθερία και η ισότητα να διακηρυχθούν σαν ανθρώπινα δικαιώματα.»¹⁶¹

4.3. Σύγχρονος κόσμος και καπιταλιστικός τρόπος παραγωγής

Στον 16ο αιώνα με την ανάπτυξη του γαλλικού νομικού ουμανισμού κλείνει ένας ιστορικός κύκλος μελέτης, ερμηνείας και εφαρμογής του ρωμαϊκού δικαίου. Ο 17ος αιώνας όμως θα αποτελέσει, στο πεδίο του δικαίου, τη στιγμή της ρήξης καθώς η θεωρία αποκολλάται πλήρως από το ρωμαϊκό και το κανονικό δίκαιο. Ο Χομπς, ο Σπινόζα κι ο Γκρότιους θα προσανατολιστούν στη συγκρότηση ενός καινοτόμου φυσικού δικαίου, εντελώς διαχωρισμένου και διάφορου από τη θωμιστική φυσικοδικαιική παράδοση του σχολαστικισμού. Το φυσικό δίκαιο πρόκειται για τον αστικό ισχυρισμό που αναπτύχθηκε πλήρως κατά τον 17ο αιώνα, παρόλο που προοιωνιζόταν νωρίτερα, σύμφωνα με τον οποίο οι κανόνες δικαίου που υπηρετούσαν καλύτερα το ελεύθερο εμπόριο είχαν αιώνια ισχύ και ήταν αυταπόδεικτα σοφοί.¹⁶²

Είναι η εποχή ανόδου της αστικής τάξης, εποχή η οποία φέρει θετικό ιστορικοκοινωνικό χαρακτήρα, γι' αυτό και το φυσικό δίκαιο συνιστά σε εκείνη τη δοσμένη στιγμή το κατάλληλο υπόβαθρο για να προβληθούν οι πολιτικές και θεσμικές αξιώσεις των ανερχόμενων αστικών ελίτ. Η Θρησκευτική Μεταρρύθμιση επέφερε την κατάρρευση της εκκλησιαστικής αυθεντίας και της θρησκευτικής ηγεμονίας στην κοινωνική ζωή. Η φεουδαρχία καταρρέει και επιφέρει τον κατακερματισμό του Ευρωπαϊκού χώρου σε ανεξάρτητες ηγεμονίες. Η επιστήμη και οι τέχνες αναπτύσσονται και το έδαφος είναι εύφορο για τομές και άλματα στο

161 ο.π.:134-5.

162 Tigar, Levy, σ. 25.

επίπεδο του πνεύματος και της φιλοσοφίας.

α. Γκρότιους (1583-1645)

Ο Γκρότιους στη βάση της θεωρίας του τοποθετεί όχι τη φύση γενικά πλέον, αλλά τη φύση του ανθρώπου. Αντιπαραθέτει στο ιστορικό δίκαιο, το αιώνιο, το αναλλοίωτο, όμοιο προς τους νόμους της φύσης, δίκαιο που στηρίζεται στους νόμους του ανθρώπου. Στη δική του θεωρία όπως και σε όλο το ρεύμα του φυσικού δικαίου, το πιο χαρακτηριστικό γνώρισμα είναι ο ατομικισμός της. Υπολογίζει όμως και την εποχή του, γιατί θεωρεί σαν φυσική κατάσταση του ανθρώπου την κοινωνική κατάσταση, και σαν μια από τις βασικές της ροπές την «τάση προς επικοινωνία» (*appetitus societatis*). Κοσμικός επιστήμονας, με μαθηματική μόρφωση, ο Γκρότιους βρίσκεται ως έναν ορισμένο βαθμό κάτω απ' την επιρροή του προτεσταντισμού. [...] Ο πρώτος κοσμικός εκπρόσωπος του φυσικού δικαίου υιοθετεί την πλατφόρμα της ατομικής ιδιοκτησίας, αλλά είναι ξένος προς την καθαρή αρχή του ατομικισμού.¹⁶³

Για τον Γκρότιους, το φυσικό δίκαιο εγγράφεται στην «ανθρώπινη φύση», ως επιταγή ή υπαγόρευση του λόγου (*dictamen rationis*). [...] Το δίκαιο αυτό όμως δεν εξαρτάται καθόλου από την ανθρώπινη βούληση. Μοναδική πηγή του είναι η ορθολογική φύση του ανθρώπου, η οποία δείχνει με σαφήνεια αν κάτι είναι ηθικώς αναγκαίο και, συνεπώς, δίκαιο. [...] Ο εξορθολογισμός του φυσικού δικαίου οδηγεί αναγκαστικά στην εκκοσμίκευσή του. Πράγματι, με την καταλυτική παρέμβαση του Γκρότιους το φυσικό δίκαιο αρχίζει να αυτονομείται από το θεϊκό δίκαιο, παύει δηλαδή να θεωρείται εκπορευόμενο από τον Θεό.¹⁶⁴

Πρέπει εδώ να επισημανθεί ότι η αντίληψη περί φυσικής καταστάσεως και περί φύσεως του ανθρώπου αποτελεί μια θεωρητική αυθαιρεσία, δεδομένου ότι δεν τεκμηριώνεται από καμία ιστορική και κοινωνιολογική έρευνα. Επρόκειτο για νοητικό κατασκεύασμα, το οποίο όμως δεν στερείται εμπειρικών σημείων αναφοράς. Γνωσιολογικό υπόστρωμα αυτής της αντίληψης ήταν η άκριτη προσέγγιση της περιρρέουσας εμπειρικής πραγματικότητας που ισούται με αποδοχή της

¹⁶³ ο.π.:221-222.

¹⁶⁴ βλ. Στυλιανού, σ. 48.

φαινομενικότητας. Η εμπειρική συγκυρία, για την οποία γίνεται λόγος, χαρακτηρίζονταν απ' την ανάπτυξη των εμπορευματικών – χρηματικών σχέσεων, την επακόλουθη διάλυση κοινοτικών και συντεχνιακών δεσμών του παρελθόντος καθώς και από τη γενίκευση της αποξένωσης και του ανταγωνισμού. Αυτή η πραγματικότητα της ανατέλλουσας αστικής εποχής, που έδιδε την εντύπωση *bellum omnium contra omnes*, προσλαμβανόμενη ως αμεσότητα, δηλαδή ως εμπειρικά δεδομένο «είναι ως έχει», φάνταζε αρχέγονη, εξωιστορική, ως δημιουργήμα είτε της αναλλοίωτης εγωιστικής ανθρώπινης φύσης είτε των φυσικών νόμων.¹⁶⁵

Όπως εύστοχα παρατηρεί ο Κ. Μαρξ «αυτό το άτομο του XVIII αιώνα – προϊόν, από τη μια πλευρά, της αποσύνθεσης των φεουδαρχικών κοινωνικών μορφών, και από την άλλη, της ανάπτυξης νέων παραγωγικών δυνάμεων, η οποία άρχισε τον XVI αιώνα, φαντάζει ως ιδεώδες, η ύπαρξη του οποίου ανάγεται στο παρελθόν τους φαίνεται ότι αυτό δεν είναι το αποτέλεσμα της ιστορίας αλλά το αφετηριακό της σημείο.»¹⁶⁶

Είναι σημαντικό να σημειωθεί πως οι θεωρητικοί του κοινωνικού συμβολαίου εντάσσουν τον προβληματισμό περί φυσικής κατάστασης και ανθρώπινης φύσης σε μια ευρύτερη κριτική εξέταση της φεουδαρχικής κοινωνίας. Στην προσπάθεια ενίσχυσης της πλευράς τους στην ιδεολογική αντιπαράθεση με το παλιό προβάλλουν την ιστορική συγκυρία της νέας εποχής που είχε ανατείλει ως το φυσικό και αιώνιο. Η αναφορά, λοιπόν, στη φύση του ανθρώπου και στους φυσικούς νόμους παρείχε τα ιδεολογικά ερείσματα για την καταγγελία του παλιού καθεστώτος, ως αφύσικου και τυχαίου, καθώς επίσης για την τεκμηρίωση της αναγκαιότητας των νέων κοινωνικών σχέσεων.

Το σύνολο του συστήματός του Γκρότιους βασίζεται στο γεγονός ότι θεωρεί τις σχέσεις μεταξύ των κρατών ως σχέσεις μεταξύ κατόχων ατομικής ιδιοκτησίας· διακηρύττει ότι οι αναγκαίοι όροι για την εκτέλεση της ανταλλαγής, δηλαδή της ισότιμης ανταλλαγής μεταξύ των ιδιωτών ιδιοκτητών, είναι οι όροι για τη νομική αλληλεπίδραση μεταξύ των κρατών. Τα κυρίαρχα κράτη συνυπάρχουν κι

165 Παυλίδης, Π., *Το Κοινωνικό Συμβόλαιο ως Θεωρία του Κοινωνικού Γίγνεσθαι*, Ουτοπία, τ. 41, 2000, σ. 45.

166 Μαρξ, Κ., Ένγκελς, Φρ., *Έργα*, τόμος 12, σελ 709-710.

αντιπαρατίθενται αναμεταξύ τους ακριβώς με τον ίδιο τρόπο με τον οποίο συνυπάρχουν κι αντιπαρατίθενται αναμεταξύ τους οι μεμονωμένοι κάτοχοι ιδιοκτησίας με ίσα δικαιώματα. Το κάθε κράτος μπορεί «ελεύθερα» να διαθέσει τη δική του ιδιοκτησία, αλλά μπορεί να αποκτήσει πρόσβαση στην ιδιοκτησία ενός άλλου κράτους μόνο μέσω μιας σύμβασης στη βάση της αποζημίωσης: *do ut des* [δούναι και λαβείν].¹⁶⁷

Στη βάση του δόγματος του φυσικού δικαίου, οι ιδέες του Γκρότιους συνέχισαν να αναπτύσσονται από τους μεταγενέστερους θεωρητικούς: Puffendorf (1632-1694), Tomasius (1655-1728), Wolff (1679-1754), Vattel (1714-1767) και Burlamaki (1694-1748). Αυτοί οι θεωρητικοί έθεσαν τα θεμέλια για μια αφηρημένη ή φιλοσοφική θεωρία του δικαίου. Σε αντίθεση με αυτή τη σχολή, η οποία έχει ιδιαίτερη προτίμηση στις αφηρημένες έννοιες, ξεκίνησε μια συλλογή και συστηματοποίηση των πραγματικών διεθνών άγραφων νόμων και συνθηκών κι η μελέτη της διεθνούς πρακτικής.¹⁶⁸

β. Χομπς (1588-1679)

Στον 17ο αιώνα έχει συντελεστεί πλέον η μετάβαση από την παραδοσιακή κοινωνία στη σύγχρονη αστική κοινωνία των καπιταλιστικών σχέσεων παραγωγής και της αγοράς. Αυτό δημιουργεί μια σειρά από αποτελέσματα στο επίπεδο της διαμόρφωσης των πολιτικών σχέσεων. Η ανάπτυξη της αγοράς προϋποθέτει την εξαφάνιση ή τουλάχιστον τον περιορισμό ενός συστήματος προνομίων που παρείχε η παραδοσιακή εξουσία (απολυταρχικοί μονάρχες, πρίγκιπες κλπ) σε έμπορους βιοτέχνες κλπ για την αποκλειστική εκμετάλλευση ορισμένων κλάδων της οικονομικής ζωής.

Στην Αγγλία του 17ου αιώνα, διαμορφώνεται μια αντίληψη για τη διακυβέρνηση ως

167 Pashukanis, E., *Selected Writings on Marxism and Law*, Beirne, P., Sharlet, R., Academic Press, 1980, σ. 176. Μτφ. από <https://2008-2012.net/2017/02/14/%CE%B5-%CF%80%CE%B1%CF%83%CE%BF%CF%85%CE%BA%CE%AC%CE%BD%CE%B9%CF%82-%CF%84%CE%BF-%CE%B4%CE%B9%CE%B5%CE%B8%CE%BD%CE%AD%CF%82-%CE%B4%CE%AF%CE%BA%CE%B1%CE%B9%CE%BF/>.

168 ο.π.:177.

σύστημα ελέγχου της διοίκησης από εκλεγμένα σώματα αντιπροσώπων, αντίληψη που επηρέασε σημαντικά τη θεωρία της δημοκρατίας ως σήμερα.

Η ανάπτυξη του σύγχρονου κράτους μπορεί να περιγραφεί ως σταδιακή απελευθέρωσή του από τις παραδοσιακές, θρησκευτικές μορφές της πολιτικής, απελευθέρωση που λαμβάνει χώρα αρχικά με θρησκευτικά επιχειρήματα: οι πόλεμοι που ξεσπούν τον 16ο και 17ο αιώνα μεταξύ, αφενός, των παραδοσιακών δυνάμεων που προσπαθούν να διατηρήσουν ένα σύστημα φεουδαλικών προνομίων και, αφετέρου, των δυνάμεων που ευνοούν την ανάπτυξη κεντρικών απολυταρχικών κρατών έχουν την μορφή «πολέμων πίστewς».¹⁶⁹ Ο Χομπς γράφει εκείνη την εποχή βαθύτατα και ολοφάνερα επηρεασμένος από τους εμφύλιους της Αγγλίας. Εξ' ου και όλη η προβληματική στην οποία εδράζεται το έργο του είναι η επίτευξη της ειρήνης.

Τη στιγμή ακριβώς που ο Χομπς συγγράφει τα θεμελιώδη έργα του *De Cive* [Ο πολίτης] και *Λεβιάθαν*, στα μέσα του δέκατου έβδομου αιώνα, το φυσικό δίκαιο διακρίνεται πλέον από τα εξής γνωρίσματα: έχει καθολικό χαρακτήρα, είναι εντελώς ανεξάρτητο από το θετικό δίκαιο και έχει αποκτήσει ορθολογική δομή, δηλαδή μπορεί να γίνει αντιληπτό και καταληπτό από κάθε άνθρωπο.¹⁷⁰ Ο Χομπς όμως κάνει μια τομή στο εσωτερικό του νεότερου φυσικού δικαίου: κατασκευάζει τη γνωστή συμβολαιική θεωρία του για να «ανακαλύψει» τη γένεση της πολιτικής κοινωνίας. Εισάγει την καινοτομία της χρήσης της έννοιας της φυσικής κατάστασης ως μεθοδολογική υπόθεση – μοντέλο και όχι ως ιστορική πραγματικότητα, πράγμα πιο συμπαγές επιστημολογικά σε σχέση με τις υπόλοιπες θεωρίες.

Ο Χομπς έκανε σημαντικό βήμα πιο πέρα προς τον αστικό ατομικισμό. Βρισκόταν ολοκληρωτικά κάτω από την επίδραση της σύγχρονης του θεωρίας που αντιλαμβανόταν τη φύση σαν ύλη και κίνηση, στη θέση της ήρεμης ενατένισης της κατεύθυνσης του Αριστοτέλη στην αντίληψή του για τη φύση σαν ύλη και μορφή. [...] Σε διάκριση από τον Γκρότιους, ο Χομπς στις αναζητήσεις του για την φύση του ανθρώπου απορρίπτει τον κοινωνικό χαρακτήρα της φύσης του ανθρώπου. Ο άνθρωπος είναι για τον άνθρωπο θηρίο (*lupus*), αυτός καθοδηγείται μόνο απ' την

169 Ψυχopaίδης, Κ., *Εισαγωγή στην Πολιτική Επιστήμη*, Ποταμός, Αθήνα, 1989, σ. 16.

170 Στυλιανού, σ. 76.

αγάπη για τον εαυτό του και όχι προς τον πλησίον του, ενδιαφέρεται μόνο για την τιμή και το όφελος, ενώ τον συγκρατεί μόνο ο φόβος. Η φυσική κατάσταση είναι μια κατάσταση αδιάκοπης πάλης για τη ζωή και τα αγαθά της ζωής, πόλεμος όλων εναντίων όλων.¹⁷¹

Για τον Χομπς ο ορθός λόγος προβάλλει τους κατάλληλους όρους για ειρήνη, έτσι ώστε οι άνθρωποι να οδηγηθούν σε συμφωνία. Οι εν λόγω όροι της ειρήνης αποκαλούνται από τον Χομπς «νόμοι της φύσης» και προκύπτουν από το φυσικό δίκαιο. Στη φυσική κατάσταση, οι άνθρωποι γνωρίζουν ήδη αυτούς τους γενικούς νόμους της φύσης και, συνεπώς, ξέρουν τι πρέπει να κάνουν για να ζήσουν ειρηνικά. Ωστόσο, κανένας άνθρωπος δεν σέβεται τους νόμους της φύσης, ακριβώς επειδή δεν μπορεί να είναι ποτέ σίγουρος ότι και όλοι οι άλλοι θα τους σεβαστούν από την πλευρά τους. Επομένως, ο άνθρωπος της φυσικής κατάστασης είναι καταδικασμένος να ζει σε μια διαρκή αντινομία: αν τηρήσει τους νόμους της φύσης, κινδυνεύει να πεθάνει βίαια από τη δράση κάποιων άλλων, ανθρώπων που δεν θα τους τηρήσουν αν δεν τους τηρήσει, συνεχίζει να ζει στη φυσική κατάσταση κινδυνεύοντας ανά πάσα στιγμή να βρει βίαιο θάνατο. Είτε αποφασίσει να σεβαστεί τους νόμους της φύσης είτε όχι, ο θάνατος παραμονεύει κάθε στιγμή. Η μόνη προοπτική επιβίωσης και η μοναδική διέξοδος που προσφέρεται στους ανθρώπους είναι η έξοδος από τη φυσική κατάσταση μέσω μιας αμοιβαίας συμφωνίας, δηλαδή η οδός του κοινωνικού συμβολαίου.¹⁷²

Κάπως έτσι, λοιπόν, υποχρεώνονται οι άνθρωποι να μεταβιβάσουν όλα τους τα φυσικά δικαιώματα στο κράτος, τον Λεβιάθαν, κάπως σαν μια δωρεά, με την ελπίδα μιας καλύτερης προοπτικής, που ο Λεβιάθαν πια θα εμποδίζει αυτή την πολεμική κατάσταση και θα εξασφαλίζει την ειρηνική συμβίωση. Μεταβιβάζοντας το σύνολο των δικαιωμάτων τους στην ανώτατη και μοναδική αρχή, το Κράτος, αφήνουν πίσω τους πια την φυσική κατάσταση και εισέρχονται στην πολιτική κοινωνία. Παρατηρούμε ότι δεν υπάρχει κάποιο τέλος στη θεωρία του (π.χ. ευδαιμονία), καθώς είναι ανοιχτός σε εναλλακτικές διαδρομές αρκεί να επιτευχθεί η επιβίωση του είδους. Με έναν τρόπο λοιπόν εισάγεται στην αυταρχική του θεωρία ένα ίχνος

171 Στούτσκα, σ. 222.

172 Στυλιανού, σ. 110.

«φιλελευθερισμού».

Αξίζει να σημειωθεί ότι, παρόλο που διαμορφώνει μια πλήρως απολυταρχική θεωρία, δεν αρνείται το δικαίωμα αντίστασης των υπηκόων. Κάποιο τμήμα των φυσικών δικαιωμάτων είναι αδύνατον να μεταβιβαστεί στην πράξη. Δηλαδή, σε τελική ανάλυση, οι υποχρεώσεις των υπηκόων προς τον κυρίαρχο περιορίζονται από τον απaráκαμπτο πυρήνα του φυσικού δικαίου, που επιτρέπει κάθε μορφής αντίσταση μόλις τεθούν σε κίνδυνο η ζωή και η ελευθερία κίνησης του ανθρώπου.¹⁷³ Αν δεχτούμε την εξήγηση του Στούτσκα, αυτό συμβαίνει διότι ο Χομπς, ως ιδεολόγος της τάξης των κεφαλαιοκρατών που διακηρύσσει ανοιχτά τη δικτατορία του κράτους, παραδέχεται κάποια ελευθερία, δηλαδή τον αντικειμενικό παραμερισμό εκείνου που εμποδίζει την κίνηση (εννοείται εδώ η ανάπτυξη της βιομηχανίας). Σε σχέση με αυτό, η εξουσία πρέπει να είναι εκείνο που για το ρεύμα του ποταμού αποτελούν οι όχθες.¹⁷⁴

γ. Λοκ (1632-1704)

Στο τέλος του 17ου αιώνα, με την «Ένδοξη Επανάσταση» (1688) εγκαθιδρύεται η εξουσία του Κοινοβουλίου, και επιβάλλεται η ιδέα του ελέγχου του κράτους από το Κοινοβούλιο. Η εξέλιξη αυτή έχει ως συνέπεια μια διαφοροποίηση των εθνικών συνταγματικών αρχών του αγγλικού πολιτεύματος, η οποία θεμελιώνει τις σύγχρονες αντιλήψεις περί κοινοβουλευτισμού και δημοκρατίας. Ήδη από τον 13ο αιώνα υπάρχει συμβατική δέσμευση του βασιλιά που διασφαλίζει την προστασία των πολιτικών τάξεων από την αυθαίρετη φορολογία, και παρέχει δικαστικές εγγυήσεις προκειμένου να γίνει οποιαδήποτε σύλληψη ή καταδίωξη.¹⁷⁵

Η κυριαρχία της ανόδου της αστικής τάξης δημιουργεί γοργά και την αντίστοιχη ιδεολογία και φιλοσοφία, κυρίως σε Αγγλία, Γαλλία και Ιταλία. Ο Λοκ αποτελεί τον πραγματικό προφήτη της. Και αυτός, όπως ο Χομπς, ξεκινάει απ' τις μεθόδους της επιστήμης για τη φύση και βρίσκεται κυρίως κάτω από την επίδραση της θεωρίας του

173 ο.π.:118.

174 βλ. Στούτσκα, σ. 223.

175 Ψυχοπαίδης, σ. 18.

Νεύτωνα. Αυτός έκανε ένα βήμα ακόμα πιο πέρα απ' τον Χομπς προς την κατεύθυνση του ατομικισμού.

Στη φυσική κατάσταση, σύμφωνα με τη θεωρία του, *όλοι μπορούν να τα κάνουν όλα*. Για τον αυτοπεριορισμό τους οι άνθρωποι δημιουργούν *οικειοθελώς* το κράτος, αλλά η εξουσία του δεν πρέπει να είναι απόλυτη (αυτό είναι υπαινιγμός για την ιδέα του κράτους δικαίου), ενώ *κύριο σκοπό του κράτους* αποτελεί το *απαρβίαστο της ιδιοκτησίας*. Έτσι, το κράτος αποτελεί την *πρώτη νομοθετική εξουσία* και *ανώτερη εξουσία στον κόσμο* είναι ο *νόμος*. Προσθέτει όμως ότι οι νόμοι της φύσης δεν χάνουν την ισχύ τους ούτε και ενάντια στο νόμο του κράτους.¹⁷⁶

Στη *Δεύτερη Πραγματεία περί Κυβερνήσεως* λέει: «Γεννιόμαστε ελεύθεροι και έλλογοι, όχι όμως με την έννοια ότι εξασκούμε αυτές τις δύο ιδιότητες: η ηλικία που φέρνει τη μία φέρνει και την άλλη». Για τον Λοκ, η φυσική κατάσταση είναι κατάσταση ισότητας, με τα ίδια φυσικά δικαιώματα, πλεονεκτήματα, λειτουργίες. Επίσης, η φυσική ισότητα, επιτρέπει, ή μάλλον επιβάλλει, την τήρηση του νόμου της φύσης, χάρη στον οποίο θα καταστεί δυνατόν το να διασφαλιστεί η προστασία των δίκαιων ανθρώπων μέσω της τιμωρίας των αδίκων. [...] Ο φυσικός νόμος ταυτίζεται με τον λόγο, που διδάσκει ότι κανένας δεν πρέπει να προξενεί βλάβη στη ζωή, στην υγεία, στην ελευθερία και στα υπάρχοντα του άλλου.¹⁷⁷

Η κατοχύρωση του ατομικού συμφέροντος πάνω στη γη και τα πράγματα, με την αναθεώρηση του ιδιοκτησιακού καθεστώτος της φεουδαρχίας, είναι για τον Λοκ το ριζοσπαστικό μέτρο για μια δημοκρατική κοινωνία των ιδιοκτητών, στην οποία κέντρο είναι το Άτομο. Υποστηρίζει ότι η ατομική ιδιοκτησία ενισχύει την αυτόνομη και ελεύθερη ανάπτυξη της προσωπικότητας, ισχυροποιεί την αυτονομία του κάθε ατόμου. Ωστόσο ο Λοκ δεν ήταν αφελής. Γνώριζε ότι η απενοχοποίηση της ιδιοποίησης και η τυπική προστασία της ιδιοκτησίας εμπεριέχει τον κίνδυνο της απεριόριστης συσσώρευσης πλούτου από τους ισχυρούς αλλά και της εκμετάλλευσης της εργασίας των άλλων. Γι' αυτό και στη *Δεύτερη Πραγματεία* βάζει όρους για να προλάβει τις ανισότητες. Η θεωρία για την ιδιοκτησία του Λοκ που προτρέπει τους

176 Στούτσκα, σ. 231.

177 Στυλιανού, σ. 134-135.

ανθρώπους να ιδιοποιηθούν πράγματα από τη φυσική κατάσταση αποτελεί ένα εργαλείο για την αγροτική μεταρρύθμιση και το μοίρασμα των φέουδων στους καλλιεργητές, αποτελεί το θεωρητικό υπόβαθρο για το πέρασμα από τις μοναρχίες στην αστική δημοκρατία.¹⁷⁸

Μπορούμε να πούμε πως ο Λοκ δεν είχε αυτό στο μυαλό του όταν μιλούσε για την ατομική ιδιοκτησία και πως στην ουσία είχε σκοπό να συγκρουστεί με το συντηρητικό κατεστημένο της εποχής, την αριστοκρατία και τους φεουδάρχες, ανοίγοντας το δρόμο για μια κοινωνία με ελεύθερη και αυτόνομη συνύπαρξη των ανθρώπων. Στην πράξη όμως δικαιολογεί πλήρως την πρωταρχική συσσώρευση, θεμελιώνει ηθικά την κοινωνία του κτητικού ατομικισμού και την επενδύει με την αντίστοιχη ιδεολογία. Αφού ανακηρύσσει την ιδιοκτησία ως το βασικό φυσικό δικαίωμα, αποδέχεται την επιβολή των γαιοκτημόνων στους ακτήμονες και την ταξική κυριαρχία εν γένει.¹⁷⁹

δ. Ρουσσώ (1712-1778)

Ενώ το αγγλικό φυσικό δίκαιο εκφράζει δειλά αυτό που είχε ήδη κατακτηθεί στην Αγγλία, δηλαδή τον σύγχρονο καπιταλισμό και τη δημοκρατία, στη Γαλλία προσλαμβάνει έντονο επαναστατικό χαρακτήρα. Τα αστικά στρώματα εμφανίζονται ως τρίτη τάξη (tiers état) δίπλα στον κλήρο και τους ευγενείς. Στα χρόνια του Λουδοβίκου του ΙΕ' (1715-74) ισχυροποιείται η κριτική απέναντι στο παραδοσιακό πολιτικό σύστημα (Ancien Régime) από πολλούς συγγραφείς, οι οποίοι προτείνουν θεσμικές ρυθμίσεις που ενισχύουν την πολιτική παρουσία της τρίτης τάξης.¹⁸⁰

Ο Ρουσσώ είναι ο πιο χαρακτηριστικός και ο πιο ριζοσπαστικός εκπρόσωπος αυτής της διαδικασίας. Ανήκει από κάθε άποψη στον 18ο αιώνα, όταν αρχίζει να αναδύεται η κοινωνία και το κοινωνικό στοιχείο σε παραλληλία ή και σε αντίθεση με το πολιτικό στοιχείο. Στην ιστορία της πολιτικής φιλοσοφίας λοιπόν, ο Ρουσσώ

178 Αγραφιώτης, Μ., *Η ιδιοκτησία στα δίκτυα*, Θέσεις, τ. 128, Ιούλιος-Σεπτέμβριος 2014.

179 βλ. Μακφέρσον, Κ. Μπ., *Ατομικισμός και ιδιοκτησία. Η πολιτική θεωρία του πρώιμου φιλελευθερισμού απ' τον Hobbes ως τον Locke*, Γνώση, Αθήνα, 1996.

180 Ψυχοπαίδης, σ. 20.

παρεμβαίνει σε μια κρίσιμη στιγμή κατά την οποία κλονίζεται η πεποίθηση περί έμφυτης ανθρώπινης κοινωνικότητας που προκύπτει από την ορθολογική ουσία του ανθρώπου και ρυθμίζεται βάσει του νόμου της φύσης. Μέσα στο εν λόγω μεταφυσικό πλαίσιο είχαν αναπτυχθεί σχεδόν όλα τα ηθικά συστήματα μέχρι τότε, από τον Πλάτωνα και τον Αριστοτέλη ως τους στωικούς, τους στοχαστές του φυσικού δικαίου, τον Γκρότιους, τον Λοκ, τον Πούφεντορφ αλλά και τους διαφωτιστές του δέκατου όγδοου αιώνα, όπως ο Βολταίρος και ο Ντιντερό. [...] Τούτος ο νέος θεωρητικός ορίζοντας θα μπορούσε να χαρακτηριστεί ως αντιμεταφυσικό τοπίο ή ως πεδίο της εμμένειας.¹⁸¹

«Ο άνθρωπος γεννήθηκε ελεύθερος, και παντού είναι σιδηροδέσμιος».¹⁸² Αυτό το στοιχείο της ιδιότητας της ελευθερίας έρχεται να προσθέσει στην ανθρώπινη φύση, συμφωνώντας με τον Λοκ. Όμως αμφισβητεί ευθέως τη λογική ότι η πολιτική κοινωνία σχηματιζόταν από μια ενστικτώδη ηθικότητα (είτε απορρέουσα από τον Θεό, είτε από τον Λόγο, είτε πιο σωστά, από τον Λόγο ο οποίος με τη σειρά τους εκπορεύεται απ' τον Θεό) και επιβίωνε χάρη στους νόμους της φύσης, οι οποίοι εξειδικεύονταν σε επιμέρους θετικούς νόμους. Θεωρεί ότι τη φυσική κατάσταση και την πολιτική κοινωνία χωρίζει αγεφύρωτο χάσμα, διατυπώνοντας την περίφημη κριτική του στο *Λόγος για την ανισότητα* ότι όλοι οι προηγούμενοι θεωρητικοί «μιλούσαν για τον πρωτόγονο άνθρωπο και περιέγραφαν τον πολίτη».

Έτσι λοιπόν προκρίνει την αντίστροφη διαδρομή για να βρεθεί η ουσία της ανθρώπινης φύσης και η πραγματική ιστορία της ανθρωπότητας: πηγαίνουμε από την πραγματική κατάσταση αναδρομικά προς την φυσική μέσω αφαιρέσεων. Ουσιαστικά, δεν είναι τίποτα διαφορετικό αυτή από την πολιτική κοινωνία, αν αφαιρέσουμε την έννομη τάξη. Αυτή είναι μια μεθοδολογική επιλογή με σημασία η οποία αντιστρατεύεται στην παραδοσιακή θεωρία του φυσικού δικαίου. Καθιστά τη φυσική κατάσταση όχι ιστορική πραγματικότητα, ούτε φαντασίωση, αλλά μια υποθετική ιστορία. Το συμπέρασμα στο οποίο καταλήγει είναι πως η κίνηση προς τον πολιτισμό αρχίζει με τη δημιουργία των ανισοτήτων ανάμεσα στους ανθρώπους, δηλαδή με την

¹⁸¹ Στυλιανού, σ. 161-162.

¹⁸² Η πρώτη φράση του πρώτου κεφαλαίου του πρώτου βιβλίου του *Κοινωνικού Συμβολαίου*.

εφεύρεση της ατομικής ιδιοκτησίας.¹⁸³

Εγγύηση για την ύπαρξη του κράτους μπορεί να αποτελέσει μόνο μια ομόφωνη σύμβαση, το κοινωνικό συμβόλαιο, το οποίο είναι υπόρρητο, ανιστορικό και διαρκές. Αυτό έχει διπλό ρόλο: τη συγκρότηση της πολιτικής κοινωνίας μέσω της συνένωσης και την πράξη μέσω της οποίας τα άτομα συμβάλλονται με την κοινότητα, τα οποία συμβαίνουν ταυτόχρονα. Για να διαφύγει του προβλήματος της περίσφιξης της ελευθερίας και της αυτονομίας των μελών της κοινωνίας που προκύπτει από την παραπάνω περιγραφή του συμβολαίου, εισάγει την έννοια της γενικής βούλησης.

Η σημασία του συμβολαίου έγκειται λοιπόν στο ότι μετατρέπει το απομονωμένο άτομο, την απλή αριθμητική μονάδα, σε νομικό πρόσωπο, τα δικαιώματα του οποίου αναγνωρίζονται και προστατεύονται. Η συμβολαιική πράξη της συνένωσης γεννά μια νέα οντότητα, τη γενική βούληση. Ως νομική και ηθική κατηγορία, η γενική βούληση μοιάζει να εκφράζει μια απόλυτη κοινωνική αξία, καθορίζοντας τα δικαιώματα του κάθε συμβαλλόμενου ατόμου, και πρωτίστως το δικαίωμα της ιδιοκτησίας. Έτσι, κάθε άνθρωπος που συμμετέχει στο συμβόλαιο παραμένει το ίδιο ελεύθερος και το ίδιο ιδιοκτήτης όσο και πριν, αλλά τώρα πια βρίσκεται προστατευμένος υπό την εγγύηση του δικαίου και υπό τη σκέπη του νόμου.¹⁸⁴

Στο αυθαίρετο κράτος της προσταγής, ο Ρουσσώ αντιπαραθέτει το αξιολογικό ιδεώδες του κράτους του νόμου, όπου η νομοθεσία του κυριάρχου υλοποιείται με τις πράξεις του ηγεμόνα. Δεν αμφισβητεί ότι η κυβέρνηση μπορεί να είναι ανεξάρτητη από κάθε έλεγχο ως προς την εσωτερική διάρθρωση και τη λειτουργία της (ιεραρχία, συμβούλια, τίτλοι), αλλά θεωρεί δεσμευτική για την εκτελεστική εξουσία την προσήλωση προς το Κράτος Δικαίου και προς τους γενικούς σκοπούς της κυρίαρχης λαϊκής βούλησης. Η μη εκούσια προσαρμογή της κυβέρνησης στους σκοπούς αυτούς

183 Όπως λέει στην αρχή του δεύτερου μέρους του *Λόγου για την ανισότητα*: «Ο πρώτος που έχοντας περιφράξει ένα κομμάτι γης σκέφτηκε να πει «αυτό είναι δικό μου» και βρήκε ανθρώπους αρκετά αφελείς ώστε να τον πιστέψουν υπήρξε ο πραγματικός ιδρυτής της κοινωνίας των πολιτών. Από πόσα εγκλήματα, πολέμους, φόνους, από πόσες αθλιότητες και αίσχη θα είχε απαλλάξει το ανθρώπινο γένος εκείνος που, ξεριζώνοντας τους πασάλους ή σκεπάζοντας το χαντάκι θα φώναζε στους συνανθρώπους του: «Μην ακούτε αυτόν τον αγύρτη. Χαθήκατε, αν ξεχάσατε πως οι καρποί ανήκουν σε όλους και η γη δεν ανήκει σε κανέναν».

184 ο.π.:178.

συνεπάγεται την αμφισβήτηση της νομιμότητάς της από λαϊκές συνελεύσεις, δηλαδή επαναστατική κατάσταση. Αυτό είναι η εσωτερική συνέπεια της πρακτικής φιλοσοφίας του *Κοινωνικού Συμβολαίου*.¹⁸⁵

Η ιδέα του επαναστατικού φυσικού δικαίου βρήκε την εφαρμογή της στη Μεγάλη Γαλλική Επανάσταση. Η διακήρυξη των δικαιωμάτων του ανθρώπου και του πολίτη, τόσο του 1789, όσο και του 1793, ανακηρύσσει σε θετικό νόμο το φυσικό δίκαιο του ανθρώπου που του εγγυάται το δικαίωμα της ατομικής ιδιοκτησίας με κρατικά μέσα. Το κοινωνικό συμβόλαιο πήρε την πραγματική μορφή της αστικής δημοκρατίας. Η διακήρυξη περιέλαβε ανάμεσα στα φυσικά δικαιώματα, δίπλα στην ατομική ιδιοκτησία που αποτελεί τη βάση κάθε ανισότητας (βλ. Ρουσσώ), την ισότητα (*égalité*), την πολιτική ισοτιμία και μ' αυτό παρέπεμψε την οικονομική ανισότητα στη σφαίρα της απαραβίαστης «ατομικής υπόθεσης».

ε. Καντ (1724-1804)

Από τα τέλη του 17ου αιώνα διαμορφώνεται στην Πρωσία ένα απολυταρχικό κράτος, στο οποίο ο βασιλιάς συγκεντρώνει τη νομοθετική και δικαστική εξουσία, και τίθεται επικεφαλής της συγκεντροποιημένης κρατικής διοίκησης. Χωρίς να εξαφανιστούν οι θεσμοί της παλιάς κοινωνίας των φεουδαρχικών «Νομικών Τάξεων», η κεντρική εξουσία αφαιρεί από αυτούς τους θεσμούς, που παραδοσιακά είχαν την ιδιότητα του φορέα δημόσιας εξουσίας, ορισμένες λειτουργίες (εκτός από εκείνες που αφορούσαν την άσκηση δικαστικής εξουσίας από τους γαιοκτήμονες στους χωρικούς τους, κ.α.). Με τη Συνθήκη της Βεστφαλίας (1648), το Ράιχ έχει καταταμηθεί σε περισσότερα από 250 κρατίδια και εδαφικές ενότητες. Τα αστικά στρώματα των γερμανικών πόλεων, που είχαν ανθίσει τον 16ο αιώνα, βγαίνουν από τον Τριακονταετή Πόλεμο (1618-1648) αποδυναμωμένα, και δεν κατορθώνουν μέχρι τον 19ο αιώνα να αναπτυχθούν τόσο, ώστε να μπορούν να παίξουν αποφασιστικό πολιτικό ρόλο. Ενεργοποιούνται κυρίως στα πλαίσια του κρατικού μηχανισμού, ως νομικοί, δημόσιοι υπάλληλοι, επιστήμονες. Αντίθετα, οι ευγενείς (οι μεγαλοκτηματίες και οι κάτοχοι των ανωτέρων και στρατιωτικών κρατικών θέσεων) διατηρούν την ισχύ τους. Έτσι τα αιτήματα της

185 Ψυχοπαίδης, σ. 22.

αστικής τάξης δεν διατυπώνονται με την οξύτητα και τη σιγουριά που έχουν διατυπωθεί στο έργο του Ρουσσώ. Είναι σαφή ως προς τα περιεχόμενά τους, αλλά είναι φανερό ότι δεν υπάρχει αυτοδύναμος τρόπος να πραγματοποιηθούν.¹⁸⁶

Με τη νίκη της αστικής τάξης στη Γαλλική Επανάσταση, το φυσικό δίκαιο εξαφανίζεται.¹⁸⁷ Η γερμανική φιλοσοφία του δικαίου είναι εντελώς διαφορετική, όπως πολύ διαφορετική είναι και η γαλλική φιλοσοφική επανάσταση από τη γερμανική (άλλωστε διαφορετικές είναι και οι επαναστάσεις του 1789 και του 1848). Στη Γαλλία οι εκπρόσωποι του φιλοσοφικού κινήματος παλεύουν ανοιχτά ενάντια στην επίσημη επιστήμη, ενάντια στην εκκλησία, συχνά ακόμα και ενάντια στο κράτος. [...] Στη Γερμανία επικεφαλής του κινήματος είναι καθηγητές που τους διόρισε το κράτος να διδάσκουν στη νεολαία. Τα έργα τους είναι εγκεκριμένα από την Κυβέρνηση. Ο γεγκελιανισμός που στεφάνωσε όλο το κτίριο της φιλοσοφικής εξέλιξης προήχθηκε στο βαθμό επίσημης κρατικής φιλοσοφίας του Πρωσικού Βασιλείου.¹⁸⁸

Είναι βέβαια πολύ δύσκολο να αναλυθεί η γερμανική φιλοσοφία του δικαίου σε ένα πόνημα περιορισμένης έκτασης, ωστόσο θα εκτεθούν τα βασικά σημεία. Η βασική διαφορά ανάμεσα στη γαλλική και τη γερμανική φιλοσοφία συνοψίζεται στο: φυσικά δικαιώματα του ανθρώπου/υποχρεώσεις του πολίτη, αντίστοιχα.

Για τον Καντ γνώση σημαίνει αυτογνωσία, με την έννοια πως όλη η γνώση αφορά τον άνθρωπο αφού τα πράγματα αυτά καθεαυτά δεν μπορούν να γίνουν αντιληπτά παρά μόνο διαμέσου του τρόπου που επενεργούν στις αισθήσεις μας. Έτσι, τα πράγματα μετατρέπονται σε ιδέες για τα πράγματα, οι οποίες συγκροτούν τον κόσμο των αισθήσεων, το βασίλειο της αναγκαιότητας (φύση). Εκτός απ' αυτόν υπάρχει κι άλλος κόσμος, ο υπεραισθητικός, το βασίλειο της ελευθερίας (Λόγος), στον οποίο υπάγονται τα πράγματα αυτά καθεαυτά, αδιαμεσολάβητα από τις αισθήσεις μας.

Οι *a priori* προσταγές αυτού του τομέα, οι εντολές, η συναίσθηση του χρέους,

¹⁸⁶ ο.π.:23.

¹⁸⁷ Όπως σε κάθε επαναστατική στιγμή, η σφαίρα του φυσικού και του θετικού δικαίου προσεγγίζουν η μία την άλλη, αφού «μόνο στο όνομα των γενικών δικαιών της κοινωνίας μπορεί μια τάξη να διεκδικήσει τη γενική κυριαρχία.» (Μαρξ – Ένγκελς)

¹⁸⁸ Στούτσκα, σ. 226.

αποτελούν την ιδιότητα του ανθρώπου που λέγεται ηθική, η οποία δίνει το κίνητρο στον άνθρωπο για να εκπληρώνει ελεύθερα, χωρίς εξαναγκασμό, τις υποχρεώσεις του, δηλαδή κάτι διαφορετικό από τις φυσικές προσταγές του ανθρώπου¹⁸⁹. Αυτό ονομάζεται κατηγορική προσταγή. Σ' αυτές αντιπαραβάλλεται ένας άλλος κόσμος, όπου οι ενέργειες του ανθρώπου μπορεί να υποτάσσονται στους νόμους και μιλάμε για συμβατική προσταγή. Έτσι γίνεται εμφανές ότι το δίκαιο και η ηθική είναι δύο διαφορετικοί κόσμοι.

Σύμφωνα με την άποψή του, ούτε το δίκαιο είναι προϊόν εμπειρικού ενδιαφέροντος του ανθρώπου, αλλά έννοια που αναφέρεται στο γενικό, στον αναγκαίο προορισμό του ανθρώπου, αφού σκοπός του δικαίου είναι να προσδιορίσει τις συνθήκες μέσα στις οποίες η αυθαιρεσία του ενός μπορεί να συμβιβαστεί με την αυθαιρεσία του άλλου, σύμφωνα με τον γενικό νόμο της ελευθερίας. Γιατί «τι άλλο είναι το δίκαιο, αν όχι ο συμβιβασμός της πάλης των συμφερόντων και του πάθους που εμφανίζεται με το άγγιγμα της ηθικής ζωής;»¹⁹⁰

Για τον Καντ η τελική βάση, το θεμέλιο της πολιτικής θεωρίας, δεν είναι μια «οντολογικοποιημένη» αντίληψη περί φύσης ή φυσικών ιδιοτήτων (π.χ. ορμές κ.λπ.), αλλά είναι η ίδια η ιδέα της ανθρώπινης ελευθερίας όπως εκφράζεται (και απαιτείται) από τον ορθό Λόγο. Το φυσικό δίκαιο μετατρέπεται (ορθότερα: αναβαθμίζεται) από τον Καντ σε δίκαιο του ορθού Λόγου, σε έλλογο δίκαιο.¹⁹¹ Όλο του το πολιτικοθεωρητικό επιχείρημα εντάσσεται στο πλαίσιο της φιλοσοφίας του καθαρού Λόγου.

στ. Χέγκελ (1970-1831)

Στη φιλοσοφία του δικαίου ο Χέγκελ απορρίπτει την αντιπαράθεση ανάμεσα στο φυσικό και το θετικό δίκαιο. Φυσικό δίκαιο ή φιλοσοφία του δικαίου αυτός ονομάζει τις λογικές βάσεις του θετικού δικαίου. Αλλά όταν μετατρέπει τη φιλοσοφία του δικαίου σε μελέτη του ενεργού δικαίου, και αυτή την πραγματικότητα την

189 ο.π.:227.

190 ο.π.:228.

191 Αγγελίδης, Μ., Γκιούρας, Θ., *Θεωρίες της Πολιτικής και του Κράτους*, Σαββάλας, Αθήνα, 2005, σελ. 33.

παρουσιάζει μεταβαλλόμενη όπως και την ίδια τη νόηση.¹⁹² Κάθε τι δηλαδή, και το ίδιο το κράτος και το δίκαιο, είναι «λογικά» μέχρι να σταματήσουν να είναι, μέχρι δηλαδή να σταματήσουν να υπάρχουν ως τέτοια, και όταν ξεπεραστούν γίνονται παράλογα. Το στοιχείο αυτό του «παραλόγου» υπάρχει μέσα τους διαχρονικά και τους προσδίδει μεταβλητότητα, ρευστότητα και κίνηση.

Έτσι η πολιτική φιλοσοφία αυτοκατανοείται πλέον ως φιλοσοφία της επανάστασης, της τομής με προδεδομένα και παραδοσιακώς θεμελιωμένα κοινωνικά μορφώματα και της έλλογης πραγματοποίησης των ανθρώπινων ιδεωδών, δηλαδή αυτοκατανοείται ταυτόχρονα ως φιλοσοφία της μεταβολής και της ιστορίας. [...] Η φιλοσοφία του δικαίου αποκαθίσταται έτσι ως κατεξοχήν νεωτερική (αστική) φιλοσοφία του πράττειν, η οποία συμπεριλαμβάνει τις παρελθούσες, ιστορικές της στιγμές ως αναγκαία στάδια για τη δική της συνειδητοποίηση και ύπαρξη.¹⁹³

Ο ορίζοντας της φιλοσοφίας του Χέγκελ, βέβαια, καθορίζεται από τις συγκεκριμένες ιστορικές συνθήκες της εποχής του και από το επίπεδο ανάπτυξης των επιστημών και της φιλοσοφίας. Η κεφαλαιοκρατία ολοκλήρωνε τότε τη διαμόρφωση της χωρίς να εκδηλώνει ακόμα πλήρως ανεπτυγμένες τις αντιφάσεις της και η εργατική τάξη της Γερμανίας δεν προβάλλει ακόμα ως αυτοτελής πολιτική δύναμη. Δεν είχαν ωριμάσει λοιπόν οι συνθήκες που θα επέτρεπαν την αυστηρά επιστημονική θεώρηση των κοινωνικών δυνάμεων, των ανταγωνισμών της κεφαλαιοκρατίας, των δρόμων και των μέσων υπέρβασης αυτών των ανταγωνισμών. Επομένως, όπως είναι αναμενόμενο σε παρόμοιες συγκυρίες, η υφιστάμενη τάξη πραγμάτων πρόβαλε αναπόφευκτα είτε ως αιώνια και αμετάβλητη, είτε οι απόψεις περί των σκοπών, των μέσων και των δρόμων αλλαγής της κοινωνίας δεν μπορούσαν παρά να είναι ουτοπικές.¹⁹⁴

Με τη φιλοσοφία του δικαίου του Χέγκελ, η κριτική στον ατομικισμό και τον αφηρημένο χαρακτήρα της θεωρίας του φυσικού δικαίου καταλήγει στο ότι το κράτος και το δίκαιο είναι η ουσία της κοινωνίας, ο «χώρος» που ενώνονται οι άνθρωποι. Η πολιτεία είναι η πραγμάτωση της ελευθερίας και της καθολικής βούλησης (εμφανής η

¹⁹² Στούτσκα, σ. 229.

¹⁹³ Αγγελίδης, Γκιούρας, σ. 49-50.

¹⁹⁴ Πατέλης, Δ., *Ο Χέγκελ και το γίνεσθαι της επιστημονικής σκέψης*, Ελληνική Φιλοσοφική Επιθεώρηση, τ. 26, Σεπτέμβριος 2009.

επιρροή του Ρουσσώ), η υποστασιοποίηση της θεϊκής ιδέας. Με αυτόν τον τρόπο η νεότερη αστική αντίληψη της πολιτικοδικαιικής θεώρησης της κοινωνίας, φτάνει στο λογικό της. Ταυτόχρονα, η διαλεκτική μέθοδος του Χέγκελ, η προσπάθειά του να στοχαστεί το σύνολο του επιστητού και η αναβάπτιση της φιλοσοφίας ως φιλοσοφίας του πράττειν έθεσε τη βάση της επαναστατικής φιλοσοφίας του μαρξισμού.

Η μακρά διαδικασία της εξέλιξης της κοινωνίας και της φιλοσοφίας και η ανάπτυξη μιας σειράς θεωριών για τη φιλοσοφία του δικαίου (άλλες λιγότερο και άλλες περισσότερο επιστημονικές, ριζοσπαστικές, πρωτότυπες κοκ, μα πάντα σημάδι των καιρών τους) μέσα σ' αυτήν οδήγησαν σε μια αλματική υπέρβασή τους με τη διατύπωση της επαναστατικής θεωρίας του μαρξισμού. Αυτό, βέβαια, δε σημαίνει πως πρέπει να θεωρήσουμε την κίνηση ευθύγραμμη. Τα ρεύματα που εμφανίστηκαν συχνά αλληλοεπικαλύπτονταν: στην αρχαιότητα υπήρξαν υλιστές φιλόσοφοι, αντίστροφα, δεν εξαφανίστηκαν οι ιδεαλιστές φιλόσοφοι μετά τη Γαλλική Επανάσταση. Οι πολυπλοκότητες είναι ανάλογες με τις αντιφάσεις της αστικής κοινωνίας γαλουχημένης με μια φιλελεύθερη και φυσιοκρατική ιδεολογία, η οποία όμως παράγει σήμερα μια τεχνοκρατική και φορμαλιστική ιδεολογία.¹⁹⁵

195 Miaille, M., *Κριτική εισαγωγή στο δίκαιο*, Παρατηρητής, 1988, σ. 378-9.

5. Επίλογος

Όπως αναπτύχθηκε εισαγωγικά αλλά φάνηκε και στη συνέχεια, το δίκαιο για τον μαρξισμό αποτελεί μέρος του κοινωνικού είναι και κατηγορία ιστορικά προσδιορισμένη. Αντιστοιχεί στην υλική πραγματικότητα του κάθε κοινωνικού σχηματισμού και είναι αναπόσπαστο κομμάτι της κρατικής οργάνωσης και νομιμοποιητικό στοιχείο της, πράγμα που ισχύει ακόμα περισσότερο για τις σύγχρονες κοινωνίες που βασίζονται στην εξορθολογισμένη οργάνωση.

«Ubi societas ibi jus.»¹⁹⁶ Το ζητούμενο είναι αν ο μαρξισμός υπονοεί πως στην μεταβατική κοινωνία αντιστοιχεί ένας συγκεκριμένος, σε μορφή και περιεχόμενο, τύπος δικαίου και, με αυτή την έννοια, πρέπει να συγκροτηθεί ένα δικαιιοπολιτικό πλαίσιο με προκαθορισμένη νομική μορφή. Είναι πάντα ενεργή η συζήτηση στη μαρξιστική θεωρία του δικαίου σχετικά με το ποιος είναι ο ρόλος που έχει να επιτελέσει αυτό σε μία τέτοια κοινωνία. Το βασικότερο ζήτημα, που έχει γεννήσει και θεμελιώδεις διαφοροποιήσεις, για το δίκαιο στον σοσιαλισμό είναι το πώς γίνεται αντιληπτός ο ρόλος του, ποια πλευρά του κυριαρχεί. Είναι το βασικό εργαλείο για την οικοδόμηση της νέας κοινωνίας και, με αυτή την έννοια, είναι αναγκαία η ενίσχυσή και περιφρούρησή του ή, με βάση τη λογική πως η ίδια η ύπαρξή του αποτελεί επιβίωση της παλιάς αστικής κοινωνίας, ως προσανατολισμός πρέπει να τίθεται η αποδυνάμωσή του;

Τέτοια ζητήματα δε θα μπορούσαν να είναι απαντημένα στα έργα των κλασικών. Οι κατευθύνσεις που έθεσαν, παρ' όλα αυτά, και η κριτική του δικαίου και του κράτους που διατύπωσαν, θέτουν ένα πλαίσιο αρκετά σαφές ώστε να μπορεί να γίνεται λόγος

¹⁹⁶ Όπου υπάρχει κοινωνία, υπάρχει και δίκαιο.

για μαρξιστική θεωρία του δικαίου. Την ίδια στιγμή, με βάση τους προσδιορισμούς που έχουν ήδη μπει, αυτό δε θα μπορούσε να σημαίνει μία ξεχωριστή έρευνα του δικαίου και της τυπικής και κανονιστικής πλευράς του, αλλά μια θεωρητική πλευρά της συνολικής μελέτης των κοινωνικών και οικονομικών επιστημών που έχει ως κέντρο την κριτική της Πολιτικής Οικονομίας. Τα φαινόμενα, για τον μαρξισμό, δεν μπορούν να γίνονται αντιληπτά στην ουσία τους ως ξεχωριστά σημεία που τυχαίνει να βρίσκονται στον ίδιο χάρτη, αλλά ως ένα Όλον σημείων που συνθέτουν τον χάρτη. Αυτό, εντούτοις, δεν καταργεί την σχετική αυτοτέλεια του κάθε «σημείου», συνεπώς την έρευνα που γίνεται και πρέπει να γίνεται για τα ειδικά χαρακτηριστικά του, με στόχο την αποκρυπτογράφηση του Όλου.

Το ότι μπορεί να γίνει λόγος για «μαρξιστική θεωρία του δικαίου», ή «μαρξιστική κριτική του δικαίου», δεν οδηγεί αυτόματα στο συμπέρασμα ότι μπορεί να προσδιοριστεί ένα διαφορετικό («προλεταριακό») δίκαιο βασισμένο σε αυτήν. Μια μεταβατική κοινωνία είναι «καταδικασμένη» να περνά από συνεχείς αλλαγές, πτωγυρίσματα και άλματα. Οι υλικές συνθήκες θα μεταβάλλονται συνεχώς, καθώς μιλάμε για μια κοινωνία με αντιθετικά στοιχεία εξ ορισμού. Το ποιες τάσεις θα κυριαρχούν κάθε φορά και ο τρόπος με τον οποίο θα γίνεται αυτό δεν είναι προκαθορισμένο και δεν μπορεί να προβλεφθεί. Επιπλέον, με βάση τις διατυπώσεις των Μαρξ και Ένγκελς για την κυρίαρχη, σε τελευταία ανάλυση, οικονομική βάση στο προτσές της κοινωνικής εξέλιξης, η πρόοδος της κοινωνικοποίησης της παραγωγής, δεν μπορεί να επιλυθεί με τη συμβολή μόνο ή κυρίως του δικαίου. Ως εκ τούτου, αυτό θα πρέπει να αλλάζει συνεχώς ανάλογα με τις συνθήκες, με κατεύθυνση την απλοποίησή του.

Με τα λόγια του Πασουκάνις: «Πρέπει να θυμόμαστε ότι η ηθική, το δίκαιο και το κράτος, είναι μορφές της αστικής κοινωνίας. Ακόμα και αν το προλεταριάτο είναι αναγκασμένο να χρησιμοποιήσει αυτές τις μορφές, δεν σημαίνει καθόλου ότι μπορεί να συνεχίσουν να αναπτύσσονται έχοντας μέσα τους σοσιαλιστικό περιεχόμενο. Αυτές οι μορφές δεν μπορούν να αφομοιώσουν το σοσιαλιστικό περιεχόμενο και θα πρέπει να εξαφανιστούν στο μέτρο που θα πραγματοποιηθεί το περιεχόμενό τούτο. (...) Το προλεταριάτο πρέπει να κρατάει ήρεμη, κριτική στάση όχι μόνο απέναντι

στην ηθική και στο αστικό κράτος αλλά και στο δικό του κράτος και στη δική του ηθική. Πρέπει με άλλα λόγια, να έχει συνείδηση της ιστορικής αναγκαιότητας της ύπαρξής τους αλλά ταυτόχρονα και της εξαφάνισής του.»¹⁹⁷

¹⁹⁷ Πασουκάνις, σ. 164

Βιβλιογραφία

α) Βιβλία

- Αγγελίδης, Μ., Γκιούρας, Θ., *Θεωρίες της Πολιτικής και του Κράτους*, Σαββάλας, Αθήνα, 2005.
- Αριστοτέλης, *Πολιτικά*, Ποντίκι, 2011.
- Berstein, S.-Milza, P., *Ιστορία της Ευρώπης Ι*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα, 1997.
- Βρανίτσκι, Πρ., *Ιστορία του Μαρξισμού*, τόμος Β', Οδυσσέας, Αθήνα, 2008.
- Cerroni, U., *Ο Μαρξ και το σύγχρονο δίκαιο*, Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη, 1983.
- Δημητρόπουλος, Α., *Γενική Συνταγματική Θεωρία*, Σάκκουλας, 2004.
- Ένγκελς, Φρ., *Αντί-Ντίρινγκ*, Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα, 2006.
- Ένγκελς, Φρ., *Η καταγωγή της ατομικής ιδιοκτησίας, της οικογένειας και του κράτους*, Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα, 1997.
- Ένγκελς, Φρ., *Ο Λουδοβίκος Φόουερμπαχ και το τέλος της κλασικής γερμανικής φιλοσοφίας*, Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα, 2007.
- Edelman, B., *Le Droit Saisi par la photographie (éléments pour une théorie marxiste du droit)*, F. Maspero, Paris, 1974.
- Fine, R., *The Antinomies of Evgeni Pashukanis*, The Routledge Dictionary of Twentieth Century Political Thinkers, Routledge, 1990.
- Harnecker, M., *Βασικές έννοιες του ιστορικού υλισμού*, Παπαζήση, Αθήνα, 1976.
- Καλτσώνης, Δ., *Δίκαιο Κοινωνία, Τάξεις*, Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα, 2005.
- Κορς, Κ., *Μαρξισμός και Φιλοσοφία*, Ύψιλον/Βιβλία, Αθήνα, 1981.
- Κόσικ, Κ., *Η Διαλεκτική του Συνγεκριμένου*, Οδυσσέας, Αθήνα, 1975.
- Λαπάγεβα, Β., *Ζητήματα δικαίου στο «Κεφάλαιο» του Μαρξ*, Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα, 1986.
- Λένιν, Β. Ι., *Κράτος και Επανάσταση*, Θεμέλιο, Αθήνα, 1976.
- Λένιν, Β.Ι., *Άπαντα*, Νέα Ελλάδα, τόμος, 1, s.l., 1952.
- Λούκατς, Γκ., *Ιστορία και Ταξική Συνείδηση*, Οδυσσέας, Αθήνα, 2001.
- Μακφέρσον, Κ. Μπ., *Ατομικισμός και ιδιοκτησία. Η πολιτική θεωρία του πρώιμου φιλελευθερισμού απ' τον Hobbes ως τον Locke*, Γνώση, Αθήνα, 1996.
- Μαρξ, Κ., *Βασικές γραμμές της κριτικής της πολιτικής οικονομίας (Grundrisse)*, ελλ. μετάφραση, Στοχαστής, Αθήνα, 1990.
- Μαρξ, Κ., *Για το Κράτος*, Εξάντας, Αθήνα, 1989.

- Μαρξ, Κ., Ένγκελς, Φρ., *Γερμανική Ιδεολογία*, τόμος 1, Gutenberg, Αθήνα, 1997.
- Μαρξ, Κ., *Κριτική της Πολιτικής Οικονομίας*, Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα, 2010.
- Μαρξ, Κ., Ένγκελς, Φρ., *Διαλεκτά Έργα*, τόμος 1, συλλογική έκδοση, 1952.
- Μαρξ, Κ., Ένγκελς, Φρ., *Διαλεκτά Έργα*, τόμος 2, συλλογική έκδοση, 1952.
- Μαρξ, Κ., *Μανιφέστο του Κομμουνιστικού Κόμματος*, Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα, 2007.
- Μαρξ, Κ., *Κριτική της Εγελιανής Φιλοσοφίας του Κράτους και του Δικαίου*, Παπαζήση, 1978.
- Μαρξ, Κ., *Το Κεφάλαιο*, τόμος Ι, Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα, 2002.
- Μηλιός, Γ., Δημούλης, Δ., Οικονομάκης, Γ., *Η θεωρία του Μαρξ για τον καπιταλισμό. Πλευρές μιας θεωρητικής και πολιτικής ρήξης*, Νήσος, Αθήνα, 2005.
- Μηλιός, Γ., *Τρόποι παραγωγής και μαρξιστική ανάλυση*, Ελληνικά Γράμματα, s.l., 1997.
- Miaille, M., *Κριτική εισαγωγή στο δίκαιο*, Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη, 1988.
- Οικονομάκης, Γ., *Ιστορικοί τρόποι παραγωγής, Καπιταλιστικό σύστημα και Γεωργία*, Ελληνικά Γράμματα, s.l., 2000.
- Πασουκάνης, Ε., *Μαρξισμός και δίκαιο*, Οδυσσέας, Αθήνα, 1985.
- Pashukanis, E., *Selected Writings on Marxism and Law*, Beirne, P., Sharlet, R., Academic Press, 1980.
- Πλάτων, *Πολιτεία*, Πόλις, 2014.
- Quigley, J., *Soviet Legal Innovation and the Law of the Western World*, Cambridge University Press, 2007.
- Στούτσκα, Π. Ι., *Ο Επαναστατικός Ρόλος του Δικαίου και του Κράτους*, Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα, 1992.
- Stuchka, P., I. et al., *Selected Writings on Soviet Law and Marxism*, Taylor & Francis Inc., Armonk, United States, 1988.
- Στυλιανού, Α., *Θεωρίες του Κοινωνικού Συμβολαίου*, Πόλις, Αθήνα, 2006.
- Σωτήρης, Π., *Σημειώσεις για την εξέλιξη της φιλοσοφικής σκέψης του Καρλ Μαρξ*, Πανεπιστημιακές σημειώσεις, Αθήνα, 2008.
- Tigar, M., Levy, M., *Το Δίκαιο και η άνοδος του καπιταλισμού*, Άλμπατρος, Αθήνα, 1981.
- Χάρμαν, Κ., *Βάση και Εποικοδόμημα*, Μαρξιστικό Βιβλιοπωλείο, Αθήνα, 2009.
- Ψυχopaίδης, Κ., *Εισαγωγή στην Πολιτική Επιστήμη*, Ποταμός, Αθήνα, 1989.

β) Άρθρα περιοδικών

- Αβραάμ, Χ., *Ιδεολογικοί και πολιτικοί όροι αναπαραγωγής του συνολικού - κοινωνικού κεφαλαίου...*, περ. Θέσεις, τ. 124, 2013.
- Αγραφιώτης, Μ., *Η ιδιοκτησία στα δίκτυα*, περ. Θέσεις, τ. 128, 2014.
- Βαζιούλιν, Β. Α., *Το σύστημα της λογικής του Χέγκελ και το σύστημα λογικής στο Κεφάλαιο του Μαρξ*, περ. Επιστημονική σκέψη, τ. 36, 1987.
- Δημούλης, Δ., Μηλιός, Γ., *Θεωρία της αξίας, ιδεολογία και «φετιχισμός»*, περ. Θέσεις, τ. 66, 1999.
- Εντελμάν, Μπ., *Θέσεις για μια μαρξιστική θεωρία του Δικαίου*, περ. Ο Πολίτης, τ. 17, 1978.
- Κουτσουνάσιος, Χ., *Πλευρές της θεωρητικής συζήτησης για το δίκαιο στην ΕΣΣΔ τη δεκαετία του 1920*, περ. Επιστημονική Σκέψη, τ. 25, 1985.
- Μανιτάκης, Α., *«Μαρξισμός και δίκαιο» του Εβγκένι Πασουνκάνις*, περ. Ο Πολίτης, τ. 17, 1978.
- Μιχαήλ, Σ., *Ο Μαρξ πέραν του Ρουσσώ*, περ. Θέσεις, τ. 102, 2008.
- Μπαρίτα, Ζ., *Για την επιστήμη του δικαίου και τη διδασκαλία της στα ΑΕΙ*, περ. Κομμουνιστική Επιθεώρηση, τ. 4-5, 2006.
- Πατέλης, Δ., *Ο Χέγκελ και το γίνεσθαι της επιστημονικής σκέψης*, Ελληνική Φιλοσοφική Επιθεώρηση, τ. 26, Σεπτέμβριος 2009.
- Παυλίδης, Π., *Το Κοινωνικό Συμβόλαιο ως Θεωρία του Κοινωνικού Γίνεσθαι*, περ. Ουτοπία, τ. 41, 2000.
- Τουμασάτος, Κ., *Ο ταξικός χαρακτήρας του δικαίου*, περ. Κομμουνιστική Επιθεώρηση, τ. 2, 2007.
- Τσαφάρας, Κ., *Το φυσικό και το θετικό δίκαιο ως αλληλοσυμπληρούμενα είδη δικαίου*, περ. Ελληνική Φιλοσοφική Επιθεώρηση, τ. 6, 1989.

γ) Άρθρα-κεφάλαια σε συλλογικούς τόμους

- Αλτουσέρ et al., *Να διαβάσουμε το Κεφάλαιο*, Ελληνικά Γράμματα, s.l., 2003.
- Μανιτάκης, Α., *Ζητήματα ιστορικοδιαλεκτικής θεώρησης της νομικής μορφής στο*

«Μελέτες για μια κριτική θεώρηση του δικαίου» (συλλ.), Σάκκουλας, Θεσσαλονίκη, 1985.

Reich, *Μαρξιστική θεωρία του δικαίου* στο «Μελέτες για μια κριτική θεώρηση του δικαίου» (συλλ.), Σάκκουλας, Θεσσαλονίκη, 1985.

Σούρλας, Π., *Η κριτική του νεαρού Μαρξ κατά της ιστορικής σχολής του δικαίου* στο «Μελέτες για μια κριτική θεώρηση του δικαίου» (συλλ.), Σάκκουλας, Θεσσαλονίκη, 1985.

Σταμάτης, Κ., *Για τη μαρξιστική θεωρία του δικαίου. Στοιχεία προβληματισμού γύρω από τις επιστημολογικές της προϋποθέσεις* στο «Μελέτες για μια κριτική θεώρηση του δικαίου» (συλλ.), Σάκκουλας, Θεσσαλονίκη, 1985.

Young, G., *Marx On Bourgeois Law*, Research in Law and Sociology, JAI Press Inc, 1979 (v. 2).

δ) Λεξικά-Εγκυκλοπαίδειες

Ακαδημία Επιστημών ΕΣΣΔ, Πολιτική Οικονομία, Εγχειρίδιο, Πολιτικές και Λογοτεχνικές Εκδόσεις, 1960.

Λήμματα στο Φιλοσοφικό-Κοινωνιολογικό Λεξικό, τόμος 1, Καπόπουλος, Αθήνα, 1994-1995.

ε) Διαδικτυακές πηγές

Marx, K., *The philosophical manifesto of the historical school of law*: <http://marxists.anu.edu.au/archive/marx/works/1842/08/09.htm>

Πασουκάνης, Ε., *το Διεθνές Δίκαιο*: <https://2008-2012.net/2017/02/14/%CE%B5-%CF%80%CE%B1%CF%83%CE%BF%CF%85%CE%BA%CE%AC%CE%BD%CE%B9%CF%82-%CF%84%CE%BF-%CE%B4%CE%B9%CE%B5%CE%B8%CE%BD%CE%AD%CF%82-%CE%B4%CE%AF%CE%BA%CE%B1%CE%B9%CE%BF/>

Προκοπίου, Ε., *Φυσικό δίκαιο και φιλοσοφία*: <http://antifono.gr/portal/%CE%BA%CE%B1%CF%84%CE%B7%CE%B3%CE%BF%CF%81%CE%AF%CE%B5%CF%82/%CF%86%CE%B9%CE%BB%CE%BF%CF%83%CE%BF%CF>

[%86%CE%AF%CE%B1-%CE%B5%CF%80%CE%B9%CF%83%CF%84%CE
%B7%CE%BC%CE%BF%CE%BB%CE%BF%CE%B3%CE%AF%CE
%B1/%CE%B2%CE%B9%CE%BD%CF%84%CE%B5%CE%BF%CE
%B8%CE%AE%CE%BA%CE%B7/4935-%CE%B5-%CF%80%CF%81%CE
%BF%CE%BA%CE%BF%CF%80%CE%AF%CE%BF%CF%85-%CF%86%CF
%85%CF%83%CE%B9%CE%BA%CF%8C-%CE%B4%CE%AF%CE%BA
%CE%B1%CE%B9%CE%BF-%CE%BA%CE%B1%CE%B9-%CF%86%CE
%B9%CE%BB%CE%BF%CF%83%CE%BF%CF%86%CE%AF%CE%B1.html](#)

στ) Εισαγωγές-επίμετρα σε βιβλία

Cerroni, U., πρόλογος στο *Μαρξισμός και δίκαιο*, του Πασουκάνις, Ε., Οδυσσέας, 1985.

Μαμούτ, Λ., πρόλογος στο *Ο επαναστατικός ρόλος του δικαίου και του κράτους*, του Στούτσκα, Π. Ι., Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα, 1992.